

DÁN RÓBERT

BOGÁTI FAZEKAS MIKLÓS

Az „egy” Bogáti Fazekas Miklós

Számos kisebb dolgozat, résztanulmány és két kisebb könyv foglalkozott az elmúlt száz évben Bogáti Fazekas Miklós irodalom- és művelődéstörténeti szerepének tisztázásával. Talán a hiányos adatok, más esetekben a felekezeti elfogultság és nemegyszer a hibásan értelmezett források vezették kutatóinkat egymással homlokegyenest ellentétes eredményekre. A sort Lugossy József nyitja meg, aki amikor elsőként ismertette Bogáti kéziratait, a múlt század közepén fellelt források alapján még úgy tudta, hogy Péchi Simon munkáit tartja kezében. Erre utaltak a körülmények. A szövegek szombatos környezetben bukkantak fel, másolójuk korábról már ismert szombatos scriptor, és mondanivalójuk — az első pillantásra — kimondottan szombatos. Toldy Ferenc már címlappal ellátott példányokat ismert, és ezek bejegyzése alapján egy ifjabb Bogáti Fazekas Miklós is feltételezett, megkülönböztetve a bibliai parafrázisok szerzőjét — akit ő Bogáti Fazekas fia Miklósnak tartott — attól a Bogátitól, akinek görög és latin forrásokból készült elbeszélő költeményei a kolozsvári Heltai nyomdából kerültek ki a XVI. század utolsó évtizedeiben.¹

Jakab Elek részletesebben vette szemügyre a feltételezett mindkét Bogáti személyére és irodalmi működésére vonatkozó adatokat, és megállapította, hogy a görög-latin széphistóriák magyar átültetője, valamint a bibliai parafrázisok és más teológiai munkák szerzője azonos személy.²

Jakab sok, kétséget támasztó részletkérdést azonban megválaszolatlanul hagyott, és a meglévő kérdések mellé újabb Bogáti-problémát vetett fel: a szerző vallási, világnézeti hovatartozásának kérdését, amelynek megbolygatásával szubjektív érzelmeket szabadtított fel a századforduló több kutatójában. Állításai szerint Bogáti az erdélyi unitárius egyház egyik oszlopa volt, zsolttárparafrázisai és más teológiai munkái Dávid Ferenc klasszikus unitárius irányának szemléletében íródtak.

Jakabbal ellentétes eredményre jutott Kohn Sámuel. Péchi Simonról és a szombatosokról írt monográfiájában két fejezetet szentelt Bogátinak, és bár életrajzára vonatkozóan csak kiegészítette Jakab nézeteit, azt bizonyította, hogy Bogáti egyáltalán nem unitárius elveket vallott, hanem a legradikálisabb szombatos irány képviselője volt. Megengedi azonban, hogy élete végén elfogadta az unitárius hitet és mint kolozsvári prédikátor halt meg. Kohn állításait filológiai bizonyítások hosszú sorával támasztotta alá, még pedig olyan területről, ahova az erdélyi magyar irodalomtörténet művelői nem tudták követni. A postbiblikus héber irodalom hatalmas tárházából a gondolati párhuzamoknak, kifejezés-azonosságoknak olyan lenyűgöző tömegét lelte fel Bogátinál, hogy nemcsak a magyar, de a nemzetközi tudományos életben is páratlannak jelentette ki szerzőnk héber nyelvtudását, rabbinikus ismereteit. Véleménye szerint Bogáti rajongó szombatoságát leghatásosabban azok a helyek bizonyítják, amelyekben túllépi a forrásaiként használt középkori rabbik véleményét, és „zsidóbb a rabbiknál”.³ Kohn elmélete és érvei, bár itt-ott ellenvéleményt váltottak ki, döntően befolyásolták Bogáti életének és művelődéstörténeti szerepének vizsgálatát.

Dézi Lajos irodalomtörténeti oldalról közelítette meg a Bogáti-kérdést a múlt század utolsó évtizedében írt munkájában. Részletesen elemezte Bogáti görög-latin forrásokból táplálkozó széphistóriáit, néhány újabb adattal bővítve a szerző életrajzára vonatkozó ismereteinket. Csak futólag érintette azonban mindazokat a kérdéseket, melyeket a korábbi kutatás felvetett. Elemzései nyomán feltárultak Bogáti görög-latin forrásai, és verstani vizsgálódásaival jó irányba indította el a költő hagyatékának és irányú megismerését. Könyvének függelékében egy kötet-táblából kiáztatott, korábban ismeretlen, általa Bogátinak tulajdonított verses széphistóriát tett le a kutatók asztalára, amely újabb életrajzi problémákat vetett fel.⁴

Századunk első éveiben Kanyaró Bogáti zsolttárparafrázisainak szerkezetét és a bennük rejlő életrajzi adalékokat elemezte.⁵ Császár Ernő a XVI. századi magyar zsolttárköltészet fejlődésében jelölt ki előkelő helyet számára.⁶ Pokoly József a költő naplójának néhány kiragadott részletét közölte, biztos talajra helyezve ezzel

jó néhány feltételezést.⁷ Borbély István, összefogva a zoltárparafrázisok korábbi irodalmát, arra a következtetésre jutott, hogy Bogáti unitárius szellemben élt és alkotott.⁸ Schiller István 1915-ben doktori disszertációban kívánt pontot tenni a Bogáti-kérdésekre. Elsősorban a költő életrajzával és vallásos tárgyú költészetével foglalkozott. Időrendi és logikai következtetései szerint csak egy Bogáti Fazekas Miklós író volt, mind a verses széphistóriák, mind a bibliai parafrázisok szerzője, és neki tulajdonította azokat a teológiai dolgozatokat is, amelyek ezen a néven maradtak ránk.⁹ Végeredményben azonban bizonytalan és kétes értékű eredményre jutott biográfiai kérdésekben, és sikertelenül, ellentmondásokkal egyeztetve Jakab felfogását a teológiai hovatartozás és Kohn bizonyításait a filológiai forrásokat illetően. Schiller labilis megállapításait Zoványi Jenő aknázza ki, amikor újracsoportosította a Bogátira vonatkozó életrajzi adatokat, külső információkat, valamint a szerző önmagára mutató megjegyzéseit. Mindezek alapján új elmélettel állt elő. Nevezetesen, hogy az ellentmondások az életműben csak úgy oldhatók fel, ha két Bogáti Fazekas Miklóst feltételezünk. Ez a „két” Bogáti azonban nem a korábban már felmerült szempontok alapján oszlik meg — a görög-latin széphistóriák és a bibliai parafrázisok szerzőire —, hanem egy költő és egy prózáíró Bogátira.¹⁰ Meggyőzőnek látszó érveit legújabb irodalomtörténeti kézikönyvünk is megemlíti.¹¹

Összegezve a Bogáti-kutatás előtörténetét, három főcsoportba oszthatjuk a Bogáti-kérdéseket. Elsősorban személyére vonatkozó feltevésekre, másodsor forrásaira és művelődési hátterére, harmadszor világnézetére. Mivel azonban e kérdések együtt és külön-külön elválaszthatatlanok tárgyunktól, vizsgálódásaink során a költő teljes életművével foglalkoznunk kell. Különös tekintettel arra a körülményre, hogy Bogátinál sajátos viszonylatokban találkozhatunk az antitrinitárius ideológia radikalizálódásával párhuzamosan jelentkező postbiblikus héber irodalmi hatásokkal.

Az 1570-es évek Erdélyben az egymást követő új ideológiák majd mindegyike tallózott ezen a forrásvidéken. De az eszmetörténetileg forrongó éveket lezárta Dávid bebörtönzése és halála. A szabad hitelvek helyére a központi hatalom beavatkozására hivatalos egyházi álláspont került, amelynek megtagadása szankciókat vont maga után, legalábbis a prédikátorok számára. E nehezebb levegőjú korszakot Dávid utódjának, Hunyadi Demeternek neve fémjelzte, ennek 1592-ben bekövetkezett haláláig. De ezalatt az érdeklődő és európai műveltséggel rendelkező főurak udvarházaiban, a Gerendiek, Kornisok és mások védszárnyai alatt érlelődik az antitrinitárius irányzat: a szombatosság. Bizonyos, hogy hosszú polémiák, az érvek és ellenérvek légiója hangzott el egy-egy hitelvi kiformalódásakor. Lehetetlen lenne azt kutatni, van-e irodalmi emlék a részeredményekről, az átmeneti tételekről; talán sohasem kerültek papírra. Létüket azonban bizonyítják az 1580-as évek közepén már viszonylag kialakult formában megjelenő Eössi András-féle elvek. Újabban arról is tudomásunk van, hogy párhuzamosan, de ellentétes irányba is utat keresett magának a megkötöttségeket levetni vágyó gondolat. Levelek, kéziratok tanúsága szerint e főurak — és éppen Gerendi — környezetében egy új-arisztoteliánus filozófia épült Christian Francken tollán, amely az ateizmus irányába haladt.¹² Bogáti Fazekas Miklós életének alkotó korszaka e két évtizedre esik, földrajzilag pedig — egy nagyobb kitérőtől eltekintve — az erdélyi radikálisok székelyeire korlátozódik.

Születésének dátumát autográf feljegyzéséből ismerjük: „Natalis Figulj Bogaty Anno Domini M.D.X.L. VIII.” Ez a néhány szó és életrajzának, olvasmányainak más, számos forrásértékű adata, Paul Eber „Calendarium Historicum” című, a maga korában igen népszerű munkája 1551. évi wittenbergi kiadásának egyik példányában maradtak ránk. Pokoly József, aki elsőként tette közzé e fontos életrajzi adatokat, nem foglalkozott Eber kiadványának más, Bogáti irodalmi működését megvilágító anyagával.¹³ Pedig e kalendárium nem csupán a bejegyzések szempontjából jelentős. Forrásanyagának is számított Bogáti számára hatalmas adathalmazával, irodalmi hivatkozásaival, a zsidó vallást bemutató szövegrészleteivel. A kutatás számára pedig fogódzót jelent, hogy felismerje Bogáti művelődéstörténeti hátterének ismeretlen összetevőit. Paul Eberrel, mint Melius feltételezett tanárával találkoztunk már; 1557-től a wittenbergi egyetem héber professzoraként működött, s említettük már másik munkáját is (Historica Judaica. Wittenberg 1543), amely a zsidó nép történetét tárgyalja az i. e. 586 és i. u. 70. évek között. Eber inkább történész, mint teológus. Kalendáriumában bemutatja a különböző időszámítási rendszereket, majd az év napjainak sorrendjében — naponként külön lapon — jelzi a héber, görög és latin naptár hónap- és napjelölését. Az egyes napokon történt világtörténelmi eseményeket hol részletesebben, hol csak utalásokban adja, sűrűn

hivatkozva görög-latin klasszikusokra, humanistákra vagy éppen kortárs szerzők műveire. A kalendáriumot index zárja, amely betűrendben kivetíti a szövegekben szereplő személyeket és helyszíneket.

Bogáti a december 4-ét tárgyaló lapra jegyezte fel születési évét. A helyet nem adja, de más utalásokból egyértelműen az következik, hogy Tordán volt családi háza, ide tért vissza utazásaiból, és a kutatók egyértelmű állásfoglalása szerint itt is született.¹⁴ Valószínű, hogy a Bogáti név családjának eredeti lakóhelyére utal. A Fazekas vagy Fazakas apjának — vagy valamely ősenek — foglalkozását jelzi. Saját hivatkozásaiban a Bogáti nevet következetesen megőrzi, a Fazekas helyett azonban szívesebben használta a latin *Figulus*-t, de előfordul írásaiban a görög *Pelides* is.¹⁵ Tanulmányairól, fiatalkoráról közvetlen feljegyzés, utalás nem maradt fent, annyi azonban bizonyos, hogy külföldön nem járt. A legvalószínűbbnek az látszik, hogy a Tordától nem nagy távolságra levő Kolozsváron ismerkedett meg kora felsőbb tudományos eredményeivel. Későbbi irodalmi és teológiai munkássága során büszkén hivatkozik görög nyelvi ismereteire, ahol pedig nem említi ezt, ott a filológiai kutatás tárta fel görög forrásait.¹⁶ Latinul természetesen jól tudott, és ismerte a korabeli és klasszikus latin történelmi és teológiai irodalmat. Szerény héber ismereteit is Kolozsváron gyűjthette, ez azonban nem terjedt túl a betűsor és néhány istennév vagy jelző felismerésén. Kolozsvári diákoskodása néhány, korábban magyarázat nélkül hagyott tényt világíthatna meg. Elsősorban magas szintű görög ismereteit indokolná megnyugtatóan, ha feltételezzük, hogy Károlyi Péter tanítványa volt. Károlyi 1566 végén került Kolozsvárra. Bogáti ekkor 17 éves, tehát felsős. Károlyi szaktárgyai a görög, latin és héber nyelvek, valamint dogmatika volt,¹⁷ és a latin mellett a görögre fektette a főhangsúlyt. Erről tanúskodik görög nyelvtanának kiadása 1567-ben, tehát tanársága idején. Nem kétséges, hogy e művét segédkönyvnek szánta tanítványai számára.¹⁸ Hasonló célt szolgálhatott latin vers-tana is; héber ismereteiről csak a korábban már tárgyalt vitáiból értesülhettünk.

Bogáti tanulóéveire csak sokkal később írt zsolttárparafrázisának egyik kitételéből következtetett Kanyaró. Az 55. zsolttárban, amelynek eredetije is a zsolttáros üldözőiről beszél, Bogáti szubjektív megjegyzéseket tett. Szót ejt az egyik „fopolgárról”, aki elárulta: „Ezt soha sem hittem, mert te rossz barátom / nagy szivet mutattal, te ualal tanaczom / ha az szent sátorhoz iartam felem tarsom, / szivem mindenesem, te ualal tanítóm“ / — írja. Kanyaró szerint a fenti sorok Hunyadi Demeterre vonatkoznak, esetleg Basiliusra.¹⁹ Lehetséges, hogy Hunyadi mint végzős diák Kolozsváron korrepetitorként taníthatta Bogátit, de csak 1566 előtt, mert ebben az évben Hunyadi Nagyenyedre ment.²⁰ A Kanyaró által feltételezett kapcsolat tehát csak a költő serdülő éveire korlátozódhatott.

A scholai évek után egészen 1575-ig, naplójának első datált bejegyzéséig, semmi bizonyosat nem tudunk életéről, tevékenységéről. Nem lehet ugyanis azonos azzal a Miklós pappal, aki a kolozsvári városi tanács 1570. jan. 3-i ülésének jegyzőkönyvében szerepel, miként Borbély feltételezte.²¹ Dávid Ferenc kérte ekkor a tanácstól Miklós pap megintését, hogy az „csendességben legyen a keresztelés felől való tanításban a synodusigian és anire ott végeztetik maradjon ő is abban“. Borbély Bogáti Miklóst olvasott a Pokoly által közreadott szövegben, ez azonban sem az idézett helyen, sem az eredetiben nem szerepel.²² Ez a Miklós pap egyébként sem lehetett Bogáti, aki a vázolt események idején alig volt 21 éves.

Első ismert munkáját, „A tökéletes asszonyállatokról“²³ szóló énekét Bogáti 1575-ből keltezi. Dézsi Lajos a versfökből megállapította, hogy az Désen készült, mely ekkor a Hagymásiak birtoka: „Et tibi regali Martine vir optime sede / Edite, desina carmina donat humo.“²⁴ Bogáti azonban nem Hagymási Kristófnak dedikálta művét, és bár naplójában ez évben megemlékezett Hagymásiné haláláról, a családdal közelebbi kapcsolatot nem feltételezhetünk: „Euphrosyna generosa matrona Chr. Hagmasi coniunx decedit Vetzý 1575“ — írta a kalendárium január 14-ét tárgyaló lapjára. Két évvel később, már Tordára való visszatérése után, Hagymási Kristóf halálát is feljegyezte: „Tumulatur Magnificus Christophorus Hagmasius de Beregszo Albae mortuus ante 15 die“ (1577. márc. 20.). Az említett költeménnyel megtisztelt „Martine“ Dézsi szerint Berzeviczi Mártont jelzi,²⁵ Ebben a vonatkozásban az ajánlás közvetlen értelmén kívül fogódzó nincs, hacsak nem a nevezett Márton humanista műveltsége. Talán utóbbira alapította véleményét Dézsi. A versfők azonban ezt a Mártont így szólítják meg: „regali... sede edite“. Ez pedig nem mondható el Berzevicziről. Mártonunk személyét inkább valamelyik budai, székesfehérvári vagy esetleg gyulafehérvári születésű úrral lehetne azonosítanunk. Bogátinak ez a munkája Plutarchosból fordított magyarrá, ahogy a szerző maga is mondja. Forrásából 12 történetet vett át, egy elbeszélése pedig Ovidius „Fasto-

rum libri“-jéből való.²⁶ Irodalmi háttere tehát már első művében is a görög-latin klasszikusok alkotásaiban jelölhető meg.

Bogáti, saját szavai szerint is, házasodási szándékkal kereste fel a város lányos házeit. Eredménytelenül. Szerzőnknek eléggé elmarasztaló véleménye volt ezek után az eladó lányokról és családjaikról. A költemény záró soraiban közli a mű befejezésének dátumát: „Irtam ezer öt százban, hetvenötbe / Szent György havának szinte a végébe.“ A kézirat tehát április végén készült el, de nyomdába csak 1577-ben került, más, későbbben írt munkák társaságában.

Naplójában a július 10-ét jelző lapon megemlékezik Bekes Cáspar vállalkozásának bukásáról: „Circa meridiem caeditur misere Caspar Bekes ad campos Sz. Pal a meridionali Marysii fluminis parte prima Sabbati anno 1575.“ Bogáti információja pontatlan volt, mert Bekest ugyan legyőzték, de a csata egy nappal a jelzett dátum előtt zajlott le.²⁷ Véleménye nincs az eseményről, tehát különösebb érdeke nem fűződött János Zsigmond irányának feléledéséhez, amelyet Bekes képviselt. Más esetben ilyenkor szubjektív megjegyzéseket fűz a történehez.

Világnézeti állásfoglalást sem ekkor, sem a következő években nem kapunk Bogátitól, annál többet foglalkozik történeti munkákkal.

1575. november 10-én Torda égését jegyzi fel, és a következő évben írt két munkája záró soraiban tordai tartózkodásról beszél. Szülővárosába való visszatérése után nem mehettek valami jól dolgai, mert a Görcsöni Ambrus félbemaradt munkáját folytató, „Az ötödik része Mátyás király dolgainak mint haláláig“²⁸ című művében ezt írja: „igen koplalék, valék nagy haragban“. Az ajánlásban még azt is elárulja magáról, hogy akkor a tordai iskola tanára volt: „Accipe quod potuit dare, dum docet ipse juvenam / Thorde tuam, munus, consulitoque boni.“ E rész datálását és írásának helyét így adja: „Itt vég legyen Mátyás király dolgában / Ezer öt száz hetven hatban azt irám / szinte Mátyás király halála napján / Gondolom tudjátok végeztem Tordán.“ A nyolcadik résszel egy hónappal később lett kész: „Tordán Szaniszló Szent Mihály másnapján / Ezt irtam ezer öt száz hetven hatban / Magyarok változásit olvastamban.“ Vagyis május 9-én. Ez a könyvecske is 1577-ben jelent meg Heltainé kolozsvári nyomdájában. Körülbelül ezzel egyidőben egy másik művön is dolgozott, a „Három jeles hadnagyoknak... vetelkedések“²⁹ című histórián, s ezt 1576. április 24-én fejezte be, szintén Tordán. A hadnagyok vetelkedéséről szóló munka, Dézsi kutatásai alapján tudjuk, Lukianosnak a „Halottak párbeszédei“ című írásából készült.³⁰ Feltehetően ezt is eredetiből ismerte. Nagy Sándor, Hannibál és Scipio vetelkedésének feldolgozása ismételtlen a klasszikus irodalom és történet szerepére irányítja figyelmünket Bogáti életművében. E munka végén egyébként szót ejt Mátyásról, Szolimánról és Attiláról is, akiket szerinte más mércével kell mérni, mint a tárgyalta hősokeket. E két utóbbi munkából már kiérzik Báthory István koronázása felett érzett öröme. A Mátyás história versfóiben egyenesen azzal a kéréssel fordul Báthoryhoz, hogy vegye védelmébe a szent vallást és jó tudományt: „Ille utinam patriamque suam tuateur et artes cum sancta foveat religione bonas.“³¹ Mivel a szent vallás Bogáti számára csak saját vallása, az unitárius lehet, ebben a megjegyzésben már felbukkan az a motívum, amelynek jegyében később egy egész költeményt szentel a hatalom lojalitásának megnyerésére.

Az Eber-féle kalendárium szerepére is ki kell térnünk e két munka tárgyalásakor. Szó esett már arról, hogy Bogáti nemcsak biográfiai megjegyzéseket írt naplójába, hanem olvasmányaiából is szerkesztett kiegészítő vázlatokat az egyes események mellé. E megjegyzések többnyire Svetonius, Aulus Gellius, Tacitus, Orosius, Justinianus, de főleg Ovidius, Thukydides és Plutarchos munkái nyomán készültek. Másrészt figyelemmel kísérte a kalendárium nyomtatott szövegét. Mindkét említett műve szereplőinek nevét, de főleg a Mátyás-történetben felbukkanó eseményeket, aláhúzta a szövegekben és az indexben. Ezzel a módszerrel járt el a későbbiekben is, rendszeresen megjelölve az őt foglalkoztató emberek vagy események helyét. Nyilvánvaló, hogy Eber könyve nem mellőzhető forrásai közül.

Mindezek ismeretében közelebb kerülhetünk az „Ester dolga“³² című bibliai história szerzőjének meghatározásához, amelyet bizonyos formai jegyek mérlegelésével Bogáttal azonosítottak egyesek.³³

Az „Ester dolga“ című könyvecske a bibliai Eszter könyvének parafrázisszerű feldolgozása versekben. Heltainé kolozsvári nyomdájában látott napvilágot 1577-ben, ugyanott és ugyanakkor, amikor Bogáti más munkái is. Szerzője a fejedelemszszonynak ajánlja a művét, és írásának helyét és dátumát a következő szavakkal adja meg: „Ez éneket ki versbe irta / kegyelmes asszonyának azt ajánlja / Ezer öt száz hetven hétbe hogy ira / Colozsvarat szinte az Szent György napba.“ (ápr.

24.) Az ajánlás címzettje Katona és nyomában Schiller helyes megállapítása szerint nem lehetett más, mint Báthory Kristóf neje, Bocskay István testvére. A kor tollforgatói közül nem az „Ester dolga” szerzője az első, aki művét Bocskay Erzsébetnek ajánlotta. Károlyi Péter a háromságtagadók ellen 1574 őszén írt, de csak 1575-ben kinyomtatott könyvét dedikálta az akkor még bihari főispánné Bocskay Erzsébetnek.³⁴ A fejedelemszöveg buzgó kálvinista volt, kapcsolatban állt Károlyiékkel, és éppen ez a körülmény tette valószínűtlenné, hogy az „Ester dolga” szerzőjét azonosítani lehetne Bogáttal.³⁵

További irodalomtörténeti és filológiai vizsgálódások azonban ellentétes eredményre vezetnek. Más hitet valló személynek nem volt szokatlan könyvet ajánlani. Közvetlen környezetből Sztárai Miklós tordai unitárius pap egyik munkáját Bocskay Sárának, Bagdi György feleségének, Bocskay Erzsébet testvérének dedikálta. E mű, az 1576-ban írt „Az vizezőnek históriája”³⁶, bár lényegében a pápa ellen szól, mégis felismerhetően unitárius színezetű tételeket hangoztat.³⁷ Bogáti kapcsolatban állt Sztáraival, halálának dátumát is bejegyezte naplójába.³⁸ Példáért tehát nem kellett messzire mennie.

Az ajánló és az ajánlott közötti felekezeti különbség az „Ester dolga” szövegéből is kitetszik, mégpedig a bibliai történet után következő moralizálásból. Az író itt érinti az unitárius tanítás egyik sarkalatos pontját, amely szerint: „Istennek nevezétek régen oly embert / a ki embereckel minden jót szerzet.”³⁹ Ez a megjegyzés a fejedelemszöveg érdemeire vonatkozik, ha magára vállalja a bibliai Eszter szerepét.

A könyvecske szerkezetileg eltér a bibliai könyv felépítésétől. Az Ószövetség Eszter történetének nem a héber eredeti változatát dolgozza fel, hanem a görög Septuagintának talaján áll. E két hagyományozott szöveg között lényeges különbségek vannak. A héber szöveg elmondja az ismert történetet Ahásvéros király lakomájától Hámán büntetéséig, ami 10 fejezetet tesz ki, melyből az utolsó csak három mondatból áll. A Septuaginta görög szövege a történetet kiegészíti — az időrend figyelembe vétele nélkül — Mordecháj álmával és néhány kisebb tanulsággal.⁴⁰ Mindkét forrást használta a Vulgata verziója, amely először a hébert fordította le latinra, majd az őskeresztény hagyománynak megfelelően azokat a részeket is, melyek a Septuagintában pluszként jelentkeztek. Forráskutatás szempontjából hasznos fogódzót nyújtanak a történetben előforduló nevek, amelyeket e három változat nem egyformán jelöl. A héber szerint a történet Ahasveros király udvarában játszódik, a Vulgata ennek alapján Assverus-t vett át. A Septuaginta viszont Artaxerxest említi. Eszter nagybátyja a héberben Mordecháj, a Vulgátában Mardocheus, a Septuagintában: Mardokhaios. Ellenfelének származását a héberben há-Ágágiként találjuk, ezt követi a Vulgata, ahol Ageus áll. A Septuagintában Bongaios-t találunk. A héber, illetve a latin az alapelbeszélés szövegében nagyjában megegyezik. A görög változat azonban eltér több helyen mindkét előbbtől. A sok példa közül csak egyet. Eszternek két neve van a héber és a latin 2/7 mondata szerint: „Qui fuit nutritius filiae fratris sui Edissae quae altero nomine vocabatur Esther.” A Septuagintában ez a mondat mást mond.

A magyar „Ester dolga” Artaxerxes udvarában játszódik. A két ellenfél neve Mardokai és a görög Amon. Eszternek másik neve nem szerepel, s az egész erre utaló mondat hiányzik; a Névtelen mindenütt a görög forrást követte. Ugyanakkor bizonyos szerkezeti változtatásokra is felfigyelhetünk a magyar változatban, még a göröghöz viszonyítva is. A toldalékfejezeteket 10/4-től 16-ig értelemszerűen építette a történetbe. Előre került Mordekai álma a két sárkánnyal és a forrással, majd ezt követi az Artaxerxes elleni összeesküvés leleplezése, Mordekai felemelkedése és Amán haragja. Ezután jön a bibliai alaptörténet, majd a végén a bevezető álmom megfejtése kissé átalakított formában. A zárószakaszokban moralizál a szerző; említi a szerencse forgandóságát és esetleg utal saját nevére is itt: „Gazdag Herceg vala Siciliában / Agatocles előbb fazakas fia.” Katona a mű nyelve és ez utóbbi idézett kis megjegyzés alapján tulajdonította a művet Bogáttal.⁴¹ A fentiekben kimutatott görög forrás ismételtén valószínűsíti ezt a feltevést, egy további körülmény pedig határozottan bizonyítja, hogy a Névtelen Bogáti Fazakas Miklóssal azonos.

Katona is, Schiller is érdekességként rámutattak arra, hogy az „Ester dolga” vége felé a szerző megemlíti egy zsidó templomi szokást: „Azért még ez nap is zsidók megtartják / Az napon Ester dolgát olvassák / az Amán nevére valahol jutnak / Az zsinagógának padait hopolják.” Ez a néhány sor több szempontból perdöntő. A Hámán-verés néven ismert jelenség egyike azoknak a zsidó templomi szokásoknak, amelyek eredete a középkorba nyúlnak vissza. Élőszóban, nemzedék-

ról nemzedékre szálló hagyomány, amelynek szöveges megfogalmazása eléggé kései. Magyar vonatkozásban ez az első említése. A szerző — akár Bogáti, akár más — személyesen nem igen tapasztalhatta, mert tudomásunk szerint Erdélyben az 1570-es években zsinagóga nem volt. Az első egykorú feljegyzés csak 1578-ból említi a kolozsvári vásárokra alkalmakként megjelenő zsidó kereskedőket, a letelepedésre pedig csak 1623-ban ad engedélyt Bethlen Gábor.⁴² A Bogáti által sűrűn forgatott Eber-kalendáriumban viszont szó szerint megtalálható a fenti idézet. Eber a Purim ünnep magyarázatához megjegyzi: „Judeorum, Bachanalia, quibus diebus legunt historiam Ester, ubi quoties fit mentio Amon, pugnus et malleis pulsant scamna in Synagogs.”⁴³ Másrésztől, a h o p o l n i ige üt ni, üt ő g e t n i, k l o p f e n értelem-ben csak Bogáti tollából ismert. Másik előfordulási helye az „Énekek éneké”-ben azonos értelemben szerepel: „Im a város őrzők rám találának / Le fogának, igen me g h o p o l á n a k” — panaszkodik a szerelmes lány. Bogáti az „Ester dolga” írásánál csakúgy, mint későbbi zsltárfeldolgozásában nem támaszkodik a magyar irodalom korábbi rokon tárgyú műveire. Ismerete Kákonyi Péter 1544-ben írt munkáját⁴⁴, hiszen 8. zsltárának nótajelzéséül idézi, de sem formailag, sem szerkeze-tileg nincs rokonság költeménye és elődje írása között.

Az 1577. esztendő Bogáti egyik legsikeresebb éve. Kolozsvárott, Heltainé nyom-dájában megjelent nyomtatásban is a fent idézett négy könyve. Fitz József meg-állapítása szerint Heltainé inkább üzleti céloktól vezérelten működött, mint elvi indítékok alapján⁴⁵, így nyugodtan feltételezhetjük, hogy Bogáti munkái kelendők voltak. Vallásos jellegű tevékenységéről, az egy „Ester dolga” megírásának kivé-telével nincs semmi adatunk; sem a pályatársak, sem a hivatalos jegyzőkönyvek nem említik. Az 1577. év magánéletében is sikereket hozott. Naplója tanúsága sze-rint augusztus 7-én és 8-án meghallgatásra talált egy Csipkés Katalin nevű leány-nál; 12-én pedig már félreérthetetlenül szerelmi kapcsolatukra utal. E bejegyzé-seket az Eber-féle kalendárium megfelelő lapjaira görögül írta, hogy illetékelnek ne értsék. Az eljegyzésre vonatkozó bejegyzés már latin, október 26-án hivatalosan is bejelentették. December 9-én pedig latin epigrammában tájékoztat házasságá-ról: „Hac Catharina die Figulo vatoissa fit uxor / Nicoleo : o Charitum sit locus ille torus.” Kanyaró a névazonosság miatt, de minden más alap nélkül azt felté-telezi, hogy Katalin Csipkés György tordai főbíró leánya volt.⁴⁶

A következő, 1578. esztendőt Tordán töltötte, naplójában tordai polgárok ha-lálát jegyzi fel. Augusztus 18-án egyik rokonának, Martinus Dezmas Bogathiusnak elhunytát örökitette meg. E lakonikus rövidségű feljegyzések után költői szavak-kal újságolja, hogy szerelmének első gyümölcse, Casta nevű lánya megszületett. 1579. január 15-én még mindig Tordán tartózkodott, ekkor egy helyi nevezetessé-get, a 96 évet megélt Zudarné halálát jegyezte fel. Február 4-én feltételezett só-gornője, Csipkés Márta tordai elhunytáról emlékezik meg. Majd június 2-án Dávid Ferenc gyulafehérvári bebörtönzéséről szól. A nyár folyamán azonban elhagyta tor-dai állását, és Tötörön bukkán fel, Szaláncai László birtokán. Itt írta, és pártfogó-jának ajánlotta „Az nagy Castriot Györgynec... historiaja”⁴⁷ című művét, amely-nek befejező szakasza szerint: „Szent Gál hetében írást ezt Tötörben / Ezer öt százban és hetven kilencben.” Ezek szerint 1579. október első hetében még Tötö-rön tartózkodott. Később látni fogjuk, hogy a Kolozsvári városi tanács az 1579. évre az iskola rektorának járó félévi fizetést utalt ki számára. Ezt a járandóságot csak a második félévi munkájáért kaphatta, mert az 1579. év első félévében még Hu-nyadi Demeter volt az iskola rektora. Mindebből arra következtetünk, hogy Tötörről egyenesen Kolozsvárra kellett mennie, az október közepeit évnnyitásra.

Az „Unitárius egyháztörténeti kézirat” szerint Tötör után rövid ideig Balássi Ferencnél lakott Udvarszéken, majd ezután ment Kolozsvárra. Ezt az adatot Dézsi és Schiller is átvették⁴⁸, majd többek között az ebből fakadó ellentmondásokat aknáztá ki Zoványi a „két Bogáti” elméletében. Az 1579. évtől Zoványi úgy ren-dezte a Bogátira vonatkozó adatokat, hogy meggyőzőnek tűnő érvei első pillantásra valóban megoldani látszottak a korábbi feltevésekkel kiegészített Bogáti életraj-zot. Eredményeit a „Theológiai lexikon” számára írt kettős életrajzban összegezte.⁴⁹ Mivel a továbbiakban elkerülhetetlen, hogy ne hivatkozzunk többször e cikkekre, az alábbiakban adjuk Zoványi koncepciójának summáját: A „költő” Bogáti Faze-kas Miklós 1548. dec. 4-én született. 1575 ősze tájáig Désen, majd Tordán tanár-kodott. 1579 eleje után Kolozsváron lett rektor. 1580-ban Aranyosgerenden lelkész és udvari papja Gerendi Jánosnak. 1583-ban egyházi felsőbbségével harcba kevere-dett, ezért ment vissza Tordára tanárnak, ahonnét 1584 végén vagy 1585 elején Homoródszentpálra ment lelkésznek és Kornis Farkas udvari papjának. Ő írta a görög-latin eredetű széphistóriákat, és prózai műve csak akkor van, ha ő volt

egyike a „Defensio Francisci Davidis“ szerzőinek. A másik Bogáti Fazekas Miklós a XVI. század 40-es éveinek elején született. 1579 tavaszán Szentdemeterre ment Balássi Ferenchez udvari papnak. Csakhamar ezután Aranyosgerenden vállalt lelkeszséget, de onnan már 1580 nyarán Baranya megyébe kényszerült valami rávárható üldözés elől. Itt valószínűleg Pécssett lett tanár, ahonnett legkésőbb 1583 tavaszán eljött, és Szentdemeteren kapta vissza régi állását. 1591 őszétől Kolozsváron volt magyar prédikátor, ott halt meg 1592 nyarán. A „költő“ viszont még 1598-ban is publikált.

Az „Unitárius egyháztörténeti kézirat“ állításával szemben azonban Bogáti maga sehol sem említi, hogy valaha is Balássi Ferencnél járt volna. Sőt 1579. október 14-én kolozsvári eseményről számol be. Csáky László haláláról írja: „... Deductum eiusdem funus est Claudiopoli Almasium.“ Tehát ekkor feltehetően már Kolozsváron tartózkodott. Ti. a kolozsvári iskola hívta meg tanárnak. Erről a város számadáskönyvének egyik bejegyzése tanúskodik, amely szerint 1580-ban „... a tavalyi mesternek Bogáti Miklósnak salláriumába fl. 50.“ lett kifizetve.⁵⁰ Mindez természetesen nem mondana ellent annak a feltevésnek, hogy egy másik Bogáti ne lehetett volna ebben az időben Balássi Ferencnél. A későbbiek során azonban bizonyítást nyer, hogy a Balássi Ferenc és Bogáti kapcsolatáról szóló híradás hibás, és félreolvasott kéziratok alapján keletkezett.

A leghitelesebb vezérfonal, az autográf napló 1579. június 2-án Dávid ítéletéről beszél, majd november 7-én haláláról: „Franciscus Davidis theologus incomparabilis moritur in carcere Devensi, ob adorationem Jesu Christi hominis dogma novum...“ E megjegyzése egyértelműen jelzi Dávid iránt érzett megbecsülését. Értesülése viszont hibás volt, mert Dávid csak nov. 15-én halt meg; láttuk már a Bekes Gáspár csatavesztését jelző dátum és információ hibáit is. Igaz, ezeknél az eseményeknél nem volt jelen, de a tordai zsinaton igen. 1580. június 2-i bejegyzése, amely 18–20 pap kiközösítéséről szól, személyes élmény hatását mutatja. Itt a következő szavakkal jelzi együttérzését a kizárt lelkesekkel. „Eiusdem confessionis fratres 1580. eodem die, hora 9. antimeridiana excommunicati, dicti Antichristi; O tempora! in Thordana Synodo superintende [nte] D.A.H.“

De sem Dávid, sem a kizárt papok ügyéről nincs további megjegyzése. Tordai jelenlétét bizonyítja egy könyvbejegyzés is. A Korán latin fordításának kommentárokkal ellátott bázeli 1551. évi kiadását és egy ahhoz kötött 1543-ban megjelent iszlám ellenes polemikus könyvet vett meg a városban 1580-ban. A Korán előzéklapjára jegyezte fel: „Factus sum Nicolay Pelydae Bogathy. Ao. 1580 Thordae.“ Naplójában erről nem szól. Feljegyzi viszont Joanes Angyalosi halálát még 1580. január 9-én. Ez év július 25-én születik Lamachus nevű fia. E különös név a görög Lamachos-ra vezethető vissza, a kor divatja szerint latinos végződéssel, mindenesetre névadás-történetünkben egyedülálló. November 23-án megemlékezik Gábrriel Witez de Bikal haláláról Kolozsváron. A következő bejegyzések a Báthory-családdal foglalkoznak. 1581. február 15-én meghalt Bocskay Erzsébet, május 5-én megőrökíti Báthory Zsigmond megválasztását, majd május 25-én Báthory Kristóf halálát.

Az „Unitárius egyháztörténeti kézirat“ szerzői és Kanyaró úgy tudják, hogy Dávid János. Trausner és Jacobinus társaságában ő is részt vett a „Defensio Francisci Davidis“ megírásában, melyet egy kéziratban maradt Dávid művel kiegészítve kiküldtek Palaeologusnak.⁵¹ Az 1581-ben Baselban, majd egy évvel később Krakóban is kiadott műben való közreműködésére azonban semmiféle bizonyíték nincs.

Az unitáriusok Blandrata—Hunyadi szárnya az államhatalom felé tett lojális konszolidáló lépést azzal, hogy Jézus tekintélyét visszaállította, s gátat emelt a Dávid nyomán szabadon elburjázott teológiai spekulációknak. Ez a határozat kettős következménnyel járt, egyrészt körülhatárolta a hivatalos álláspontot, másrészt kiengedte ellenőrzése alól azokat, akik nem fogadták el. Az utóbbi momentumnak később nagy jelentősége lett, mivel Erdély belső politikai viszonyai lehetőséget nyújtottak arra, hogy egyes érdeklődő, humanista eszméket ismerő főurak saját birtokaikon megvédjék őket, és ajtót nyissanak az ultraradikális eszméknek.

Ezek kiindulópontja a Törvény értelmezése volt. A Törvény jelentése az Őszö-vetségben lefektetett szabályok és tételek érvényességét takarta. A Paksi Mihály által ebionitának tartott, három Itáliából hazatérő diáktól, akik az 1570-es évek végén tüntek fel Erdélyben⁵², Matthias Gliriusig, aki 1578—1579-ben Kolozsvárott tevékenykedett, a főkérdés a Törvény érvényének ideje. A kötetlen szövegexegézis úgy diktálta, hogy csak Jézus tevékenységének idejére lett felfüggesztve annak hatálya, mivel azonban küldetése nem járt eredménnyel, az általa adott

új törvény csak akkor lép majd életbe, ha ismételt eljövetele után minden vallás hívei elfogadják, és egyúttal életbe lép a megjövendőlt messiási kor. Ez a felfogás önmagában hordozta azt a lehetőséget, hogy egyesek az eljövendő Messiásig az Ószövetség teológiájának és rituáléinak érvényét hirdessék. Kisebb megkötöttségekkel ez a tétel formálódott vallássá Eőssi és követői számára.

Bogáti helye ebben a szellemi forrongásban csak évekkel később tisztázódik, az 1581—1582. években nincs tőle és róla nyilatkozatunk ezekről a kérdésekről. Sokat sejtető azonban az a körülmény, hogy hamarosan Gerendi János házában, Gerenden tűnik fel. Kolozsvári rektori állásában már 1580 első felében sem maradt meg, mert helyét ekkor Laskai János foglalta el. Hogy pontosan mikor ment át Gerendre, nem tudjuk. Egy másik könyvbejegyzése arról tudósít, hogy 1580 júliusában még Kolozsvárott volt. Ekkor vásárolta Paulus Jovius összegyűjtött munkáinak 1578-ban Bázalban kiadott kötetét 1 forintért. E bejegyzésben nevének csak kezdőbetűit adja meg: „Claudopo. Julie anny 1580 NPB.“ Naplójában a legelső Gerenden írt bejegyzése 1582. január 31-én kelt, és Aspasiára keresztelt lányának születéséről számol be.

Lehetséges, hogy védelemért húzódott Gerendi szárnyai alá. 1581—1582-ben ugyanis Possevino elbeszélése szerint a fejedelem — Blandrata ösztönzésére — utasította Kovacsóczy kancellárt és az elnöklete alatt működő fejedelmi tanácsot, hogy küldjön tudósítást az eretnekségekről és indítson vizsgálatot ebben az ügyben. A királynak küldött válaszban felsorolt eretnekségek a későbbi szombatos tételek irányába mutatnak, hátterüket tekintve szorosan az ószövetségi szövegek hatását mutatják. Possevino többször idézett beszámolója is állítja, hogy Kolozsváron már 1582-ben jelen voltak olyan tételek, amelyek a szombatos szektában is érvényben voltak. Ilyenek pl. a szombat megtartása, a dísznóhús evésének tilalma stb.⁵³ Bogáti talán már a vizsgálat megindulásakor Gerenden tartózkodott. Az események egybeesése, majd Bogáti továbbmenekülése valószínűvé tesz, hogy megijedt az országosan kiterjedt vizsgálatól.

Gerendi János közismerten fontos szerepet játszott a radikális eszmék és azok képviselői védelmében. Kapcsolatban állt Eőssi Andrással, vendégül látta Palacologust, később 1584-ben Christian Francken vendégelte.⁵⁴ Egy korai tudósítás, amely éppen az itt említett Francken tollából származik, arra utal, hogy Gerendi János már 1585. január 6 előtt szombatos volt. Ez esetleg nem értendő szó szerint, de annyit mindenesetre jelez, hogy Gerendi szombatolt, és a Nőének adott hét törvényből megtartotta a vér és a fojtott állapot evésének tilalmát. (Gen, 9/4)

Megoldatlan elvi és terminológiai kérdés a szakirodalomban, hogy hol vált el a szombatoság az unitárius radikalizmustól. Véleményünk szerint szombatoságról csak ott és akkor beszélhetünk, amikor és ahol az unitás mellett megjelenik a hitből való üdvözülés tagadása, ami együtt jár Jézus messiási küldetésének kudarcával. Másrészt a szombatoság alapelvei között azonos súllyal esik a latba a végső megváltás előtt (az utolsó ítélet előtt) beiktatandó konkrét földi királysága Jézusnak, amikor csak a „szentek támadnak fel, és uralkodnak Jézussal“. Végül, de nem utolsó sorban a szombatosok legalábbis elméletileg követni kívántak minden olyan ószövetségi rituálét, melyet meg tudtak valósítani, és ezek mellett azonos értékűnek tekintették a „Mózes székében ülő írástudók“, vagyis a rabbi magyarázatából következő előírásokat. E kritériumok együttes jelenléte csak Eőssi Andrásnál mutatható ki. A XVI. századi szóhasználat azonban a zsidó vagy szombatos kifejezéseket és ezeket bármelyik latin megfelelőjét kettelenül használta. Jelentésük lényegében nem fed mást, mint mai szóhasználatunk szerint „radikális antitrinitárius“. Gerendi János „szombatoságá“-val kapcsolatban Francken idézett levele a mondottakon túl nem beszél a szombatoság többi kritériumáról, holott azok éppúgy szűrhattak volna neki. Ebből arra következtetünk, hogy Gerendi 1584. január 6. előtt még nem vallhatott mást, csak amit Francken említ. Következésképpen nem tarthatjuk őt úgy szombatosnak, mint Eőssi András.

Bogáti tehát Kolozsvárról Gerendre ment, s 1582. április 22-én még ott volt. Erről a napról datálta Gerenden írt egyetlen munkáját, amelyet az „Unitárius egyháztörténeti kézirat“ „De Lege. Theses XX.“ címmel említ.⁵⁵ Semmi többet e munkájáról nem tudunk, a cím viszont elárulja, hogy a Törvény körüli problémákat dolgozta fel. Bogátinak a Törvény hatályát illető nézeteit itt és a következő évben Pécsen írt zoltárparafrázisaiból nem lehet egyértelműen rekonstruálni. Gerenden minden valószínűség szerint a saját korának szempontjából vizsgálta a kér-

dést, zsoldárparafrázisában pedig mindenütt a bibliai zsidóság kötelezettségeiről szól. A két, egymástól lényegileg távol eső értelmezési tartomány egybevetése nem vezet eredményre. Annyit azonban feltételezhetünk, hogy Palaeologus hatása alatt, akire másutt név szerint is hivatkozik, a zsidó szertartások lényegtelenességét vallhatta. A Törvény értékelésében tehát nem azok érvényét, inkább azok érvénytelenségét hirdethette a keresztények számára. Későbbi műveiből az is nyilvánvalóvá válik, hogy Bogáti ezt csak azokra a rituáléokra értette, amelyekről expressis verbis ilyen értelemben nyilatkozik az Újszövetség. Látni fogjuk, hogy amelyekről konkrét szövegfogódzót nem talál, azoknál az ószövetségi Törvény szavait érvényben levőknek tartja. Kérdés, miként vélekedhetett minderről Gerenden? Valószínű, hogy egyetértett Gerendivel, akinek birtokán élt. Akkor viszont felfogása Eössi András és a szombatosok elveinek jobb oldalán helyezhető el. Annál is inkább így állhatott a dolog, mivel a későbbi szombatosok sehol sem hivatkoznak rá ebben a vonatkozásban, holott Bogáti művei kezükben voltak.

A Zoványi által felvetett „két Bogáti“ elméletre is pillantást kell vetnünk a gerendi tartózkodással kapcsolatban. Bogáti az évekkel később írt Apokalypsis-kommentár előszavában azt írja, hogy „Hét esztendeje mulék ez nyáron, hogy a tanítók cirhálása és hamis vád s patvar miá, kivél fejedelmünket s tanácsát reám, Trausner Lukácsira, s Jakab Bernádra haragitották vala, Gerendről én Baranyába szaladék...“ Zoványi e mondat alapján arra a következtetésre jutott, hogy az említett fejedelem csak az 1581-ben meghalt Báthory Kristóf lehetett, tehát a menekülés 1580-ban történt. Indoka az, hogy az őt követő kiskorú Zsigmond indulata nem lehetett befolyásoló tényező, a „fejedelem és tanácsa együttes felingerlése“ így csak 1580-ban volt elképzelhető. Ennek következményeként azt állítja, hogy mindkét Bogáti Fazekas Miklós, akik mindketten unitárius papok voltak, kb. egy időben vagy egymást váltva működtek Gerenden. A „prózaíró“ a „ráváró üldöztetés elől“ 1580 nyarán Baranyába menekült, a „költő“ pedig őt követte Gerenden, majd hasonló okokból szintén elhagyta Gerendet.⁵⁶ Nem beszélve itt a véletlen azonosságok valószínűtlenségéről, Zoványinak a fejedelemmel kapcsolatos tétele is hibás. Elsősorban a szóban forgó fejedelem, aki már a fentebb is tárgyalt vizsgálatot elrendelte, nem Kristóf, de nem is a kiskorú Zsigmond volt, hanem a lengyel király, Báthory István. Másodsorban az sem elképzelhetetlen, hogy a tanácsot ingerelték fel, és azok a fejedelem nevében cselekedtek, ahogy az a kor hivatalos formuláiban eléggé általános. Végül pedig, az 1582-ben Gerenden írt „De Lege. Theses XX.“-nak — sajátos módon — a költő és nem a prózaíró tollából kellett volna kikerülnie, Zoványi elmélete szerint. Az ellentmondások csak akkor szűnnek meg, ha feltételezzük, hogy az egyetlen Bogáti távozott Gerendről Baranyába, mégpedig 1582-ben.

Az eddigiek alapján, összegezve a Bogáti Fazekas Miklós életére és műveire vonatkozó adatokat, megállapíthatjuk, hogy az Eber-féle kalendáriumba bejegyzéseket író személy — Bogáti Fazekas Miklós — azonos azzal a Bogáti Fazekas Miklóssal, akinek tollából kéziratcs és nyomtatott művek maradtak fenn. Ezt igazolják a könyveiből kimutatható életrajzi adatok, melyekkel a naplóban is találkozhatunk. Az életrajzra vonatkozó források kiegészítik egymást, és csak együttesen értékelhetők egyértelműen. A korábról már ismert és nyomtatásban is megjelent széphistóriák forrásvidékére is utalnak a napló bejegyzései. Másrészt megtalálhatók az Eber-Kalendárium lapjain azok a speciális teológiai információk, melyek alapján bizonyítást nyert, hogy Bogáti Fazekas Miklós írta az „Eszter dolga“ című verses elbeszélést. Teológiai álláspontját tekintve a radikális unitáriusokhoz tartozott. Költői pályája indulásakor, a kor szokásainak megfelelően, más vallású főurak kegyeit is kereste. Később a radikálisok egyik vezérénel talált átmenetileg menedéket. Világi műveltsége a görög-latin klasszikusok és a jeles humanisták művein alapult, teológiai ismereteiről életének ebből a szakaszából nem sokat árult el. A közhasznú latin mellett aktív és passzív görög nyelvtudása volt, ez utóbbit szívesen és büszkén használta.

Ez az „egy“ bogáti Fazekas Miklós az 1582. év tavaszán három jó emberének halálát jegyezte fel naplójába. Március 28-án Dávid Ferenc fia halt meg Kolozsvárott, 31-én Kornis Mihály Szentgyörgyön, majd április 18-án Sztárai Miklós Tordán. Ezek után a napló lapjai hallgatnak 1584. január 4-ig. Más forrásokból tudjuk, hogy Bogáti Pécselt Válaszuti György vendégszeretét élvezte e másfél év alatt. Naplója pedig Erdélyben maradt.⁵⁷

A Bogáti Fazekas Miklóssal foglalkozó szakirodalomban sokszor idézett mondat, amely a szerző Apokalypsis-kommentárjának előszavában maradt ránk, beszámoló arról, hogy költőnk Gerendről Baranyába szaladt, mégpedig e szöveg megírása előtt hét évvel. Az esemény 1582. április 22. és június 22. között történt, valamikor a nyár elején. Ugyanis Bogáti Pécsről keltezett első munkáját, melyet „irtam kedves öcsém és különösen kedves barátom Válaszuti György kedvéért“, az „Unitárius egyháztörténeti kézirat“ szerint, amely az eredeti vagy esetleg arról készült másolatból vette az adatokat, 1582. június 22-én fejezte be. A mű címe: „Theses N.P.B. ex Concione nescio cujus quae vocatur Epistola ad Hebraeos, meo iudicio nec epistola, nec missa aut scripta ad Hebraeos.“⁵⁸ Biblia-kritikai megállapításaira az Apokalypsis-kommentár előszavának elemzésekor visszatérünk. Az említett „Theses“ amolyan igazolásféle lehetett, amellyel Bogáti hitet tett saját felfogásában — de Válaszuti kérésére — néhány lényegbevágó hittételről. Az „Unitárius egyháztörténeti kézirat“ I. kötetének 241. lapjához hozzáfűggesztett pótlásban a XVIII. századi szerzők úgy nyilatkoznak, hogy Bogáti a következőket állapította meg tételeiben: Jézus Isten fia, és mint ilyen több és nagyobb, mint a próféták, az angyalok és Mózes vagy az Aron Lévi nemzetség bármely főpapja. Így Jézus nagyobb, mint bármi ember, tehát bizonyos módon és formában imádat illeti. Jakab Elek, aki az „Unitárius egyháztörténeti kézirat“-ból dolgozott, kibővítette a fentieket azzal, hogy Bogáti állítólag Krisztus imáadását itt és másutt is világosan tanította.⁵⁹ Nem nehéz azonban felismerni, hogy mind a XVIII. századi unitárius egyháztörténészek, mind Jakab, saját koruk unitárius tételeit mondták Bogáti tollába. Ugyanis Bogáti minden munkájából kiviláglik, hogy szerinte, bár az Újszövetségben szereplő Jézus valóban az Ószövetségben megígért Messiás, minthogy ez egyenesen következik az apostolok és evangélisták szavaiból, ami imáadását illeti, arról nem esik szó az Újszövetség könyveiben. Ez lényegében Dávid Ferenc non adorandus tanításának alapja is, és ez Bogáti Biblia-szemléletének kulcsa. Egy kortárs szombatos később tárgyalandó szövegéből látni fogjuk, hogy e felfogás miatt 1592-ben Hunyadi eltiltotta a prédikálástól szerzőnket.

A „Zsidókhöz írt levél“-l kapcsolatban kifejtett nézetei minden bizonnyal abból a polémiából táplálkoztak, amelyet Dávid indított meg. Feltehetően azokra a vádakra is választ kíván adni Bogáti ebben a művében, melyeket Basilius még 1579—1580-ban Karádival folytatott vitája során mondott: „De ez a magyarázat a Krisztusban való hit felől igen sovány és izetlen, mert csak annyit tévesen Krisztusból, mint egy prófétából...“⁶⁰ Bogáti elveszett művéről, amelyről az „Unitárius egyháztörténeti kézirat“ I, 241. toldalékán már láttunk kétségbevonható tételeket, ugyanott, a 244. lapon kisebb összefoglalás is található. Ez utóbbi már hitelesebbnek látszik, mert nem mond homlokegyenest mást, mint ami Bogáti életművének egyéb pontjaiból következtethető. Eszerint szerzőnk Palaeologust idézve vallja, hogy Jézus nagyobb a prófétáknál, Jézus a Messiás, és a pogányok a Jézusban való hit által lettek Isten választott népévé. Mindez egyenesen következik az Újszövetség szavaiból, minden szövegkombináció nélkül. Palaeologust idézve azt is elmondja Bogáti, hogy Jézust isteni tisztelet nem illeti — Nb. nincs benne *expressis verbis* a Bibliában —, de mivel ő a Messiás — ez viszont benne van —, megilleti minden olyan tiszteletet, melyet az Ószövetség az isteni küldötnék megenged. Itt azt is feltételezzük, hogy mivel az Ószövetség csak a jelenlévő angyaloknak és királyoknak járó tiszteletéről beszél, ez Jézus vonatkozásában azt jelenti, hogy Jézus is csak földi életében illette, és majd újra eljövetelekor fogja illetni a fej- és térdhajlás.

Ebben a koncepcióban válik érthetővé, hogy miért volt különös jelentősége Bogáti számára a „Zsidókhöz írt levél“-nek. Ez az újszövetségi könyv ugyanis, lényegében a zsoltárok krisztológiai helyei alapján, összeköti a Messiás-Jézus személyét a feltételezett istenfíúéval. A Baranyában menedéket lelt unitárius prédikátor, aki feltétlenül hisz Jézus messiási mivoltában, aki a pogányok üdvözülését — s a saját lelki üdvét is — Jézushoz köti, elsősorban filológiai ellentmondásokat talált a „Zsidókhöz írt levél“ textusában. Erre utal az Apokalypsis-magyarázat bevezetőjében: „Mintha ki görögül ért elhiszi, mihelyt olvassa Szent Pál leveleit és a Sidóknak írt levelet, hogy ezt nem Szent Pál írta.“ Ennek az újszövetségi könyvnek hitele tehát megingott a filológus Bogáti előtt, s e könyv hivatkozásai sem voltak meggyőzőek számára. Az „Epistola ad Hebraeos“ 1/5. mondata Zs. 2/7-et idézi Jézus vonatkozásában. Bogáti véleményét ismerjük e helyről: „Az

koronazatkor nekem ezt monda / En fiam vagy Dáuid mert zültelek ma.“ Tehát egyértelműen a történeti Dávidról van szó nála. Hasonló a helyzet a „Zsidókhöz írt levél“ és a Bogáti-féle zsolttárparafraíz összecsúsztatott helyein. Ez nyilvánvaló, mert Bogáti nem vetíti túl a zsolttárok értelmét azok történetileg elfogadható keretein, ahogy ezt művének címében is leszögezi: „... az idők beli historiak értelme szerint...“ dolgozta fel a zsolttárokat.

Jézus nemimádására vonatkozó tételét is igazolhatjuk innét. A „Zsidókhöz írt levél“ 1/6 mondata feltételezi, hogy a Zs. 97/7 („imádják őt az Istennek minden angyalai“) Jézusra vonatkozik. Bogáti viszont ezt a sort (nála: „... minden terd urnak hoiolion“) az Öszövetség Istenére érti. A Pálnak tulajdonított újszövetségi könyv 1/9–10-ben az Istennek Jézushoz és Jézusról mondott szavait feltételezi, hivatkozva a Zs. 45/8, 102/26–27-re. Bogáti e helyeken sem találja az Istennel azonos hatalmú Jézust. Sőt a Zs. 45/8-ban így ír: „Istened ugí koronaza / Dávidnak sok fia vara / az kiralisagot de cziak neked ada“ — mondja Salamonról. A Zs. 102/26–27-ben kimondottan az öszövetségi Istenről ír, és annak segítségül hívását idézi, annak ellenére, hogy a kanonizált szövegekben a segítségül hívás kifejezése nem szerepel. Az Istennel teremő Jézusra utalás helyett pedig ismét az Urat dicsőíti: „sem előd sem vegeid nincz, ugí elz aggatlan, / menynepl földnel eleb voltal, s elesz azutan / mert mind te teremted azokat ez forman.“ A „Zsidókhöz írt levél“ 1/13 mondata a krisztológiai jól kiaknázott, híres Zs. 110/1-et idézi. Bogáti a kérdéses zsolttárt így fordítja: „Isten az Ur az en uramnak monda / hoi gondod volt az en parancsolatimra / ezutan azért üly az en iobbomra / en gondolok az te meltoságodra / segítseget im te melled adom, / ellensegedet Coronadhoz haitom, /“ — majd a hadi dicsőségről beszél, és így zárja versét: „Dávid hütit egész Israel erte.“ A „Zsidókhöz írt levél“ 7. fejezete foglalkozik Melchisedek papi rendjével, és Zs. 110/4-re való hivatkozással állítja, hogy Jézus papi méltósága nagyobb, mint a levitáké. Bogáti véleménye itt egészen más: „Regen Melchisedek ez Varost birta, / ... Azon tiztbe teged Isten választa / hoi az hütre vagion gondod iollia / hadbeli szép prédát neked mutatitia“ — írja Dávidról, végérvényesen cáfolatot szolgáltatva mindarra, amit Jakab Elek szeretett volna érteni az e helyen is a Jézus tiszteletét hirdető Bogátiról. Bogáti erre vonatkozó nézeteit expressis verbis kimondta a későbbiekben tárgyalandó Apokalypsis-kommentárjában. A Jézusnak adandó tiszteletéről: „... a királyok idejében az Istenre és a király lelkére esküsznek vala, de azzal nem egy rendben állítják vala a királyokat vagy Christusokat az Istennel, hanem Istent s az Isten képit jelentik vala. Itt pedig a királytól is, az király követitől is, az Christustól keván jöt János az szenteknek, ugí mint elevenektől s egy akaraton s tanácson vallóktól. Immár ha ez okon akarsz könyörögni az Christusnak is Istennel; hogy ő tölle is János az Pál kívánnak jót, tehát az hét lelkeknek is kell azon okon és ugí kilencz vagy tiz istent kell imádnod s tartanod.“⁶¹ Ami pedig a Jézushoz intézendő könyörgést illeti, így nyilatkozik: „Az imádás és könyörgésbeli tiszteletett ugyan János mindenkor Istennek adja csak az Irásban, noha Jézus mennybe menésének és az két drága tanonak s Apostoloknak halálának utánna egy néhány esztendővel írta ez követeni, hogy ha Istent szereted másnak ne könyörögi.“⁶² Végeredményben tehát Bogáti teológiai meggyőződését a filológiai kétes értékű „Zsidókhöz írt levél“ nem támasztotta alá. Megfordítva a dolgot, a „Zsidókhöz írt levél“ kritikáját azért végezte el külön munkában, mert annak szövege ellentmondott koncepciójának. Így kerekedett ki a Válaszuti kedvéért írt „Theses“ a „Zsidókhöz írt levél“-ről, amely Bogáti szerint nem Pál műve, nem levél, talán nem is a zsidóknak szolt, hanem valamiféle beszéd, és mint ilyen kétes értékű szentírás.

Hasonló kicsengése lehetett közvetlenül Pécsre érkezése után írt másik munkájának, amelyet az „Unitárius egyháztörténeti kézirat“ az alábbi címen említ: „Theses ejusdem de Spiritu S. XXVIII. Quaerende veritatis causa. Msptum 5-a jul 1582. Quinque ecclesijs.“⁶³ Ennek az elveszett könyvnek mondanivalójáról ugyancsak az Apokalypsis-kommentár néhány kitételéből következtethetünk. Bogáti itt arról nyilatkozhatott, hogy a Szent Lélek lényegében Isten egyik másik küldötte, aki, vagy akik távolról tekinthetők Istennek. „... mely szent lélek az harmadik személyt teszi az tévelygők hitében, az hármás Istenben ez az Jézus Christus dolgában harmadik iörvény tano volt. Az az szent lélek egy volt az több szent lelkek közül kik számtalanok, s állnak az Isten széki előtt.“⁶⁴ Ezek különféle feladatokat kapnak az Istentől. Az apostolokból mutatja ki, hogy sok nevük volt, és isteni tulajdonságokat önállóan nem viseltek. Legfeljebb annyit, amennyit Isten rájuk bízott. Még az a szent lélek sem volt más a többinél, amit Jézus ígért az Apostoloknak: „egyet az sok szent lélek közül“⁶⁵.

Válaszuti véleményét e munkákról ismerjük. Skaricza Mátéval vívott vitájának jegyzőkönyve, amely 1588-ban kelt, nagy tisztelettel szól Bogáti munkáiról. A „Pécsi disputa“ záró soraiiban Válaszuti így beszél: „Ezt pediglen nem annyira adtuk és bocsájtottuk ki a kereszténység közé mint saját fejünknek gondolatját, hanem mint jeles, bölcs és tudós embereknek értelmét, kik ez mostani bálványozó világ közepette Isten tisztességében előttünk fénylenek és Christus urunknak és az apostoloknak és prófétáknak tudományukkal és írásokkal együgyűképpen megelégetenek és jó hírnév alatt értelmükről az apostoli vallás szerint írást közibénk bocsájtanak igaz utnak kimutatására. Nevezet szerint amaz becsületes Dávid Ferenc, Palaeologus Jakab urunkkal és atyánk fiával egyetemben, kik mártýromságot az régi szentek szerint ez égi igazságért immár felvettenek. Ezekhez szám-láljuk Somerus János pyriai [!] és Bogáti Miklóssal több keresztény atyafiakat kiknek írásuk kezünkben lévén, olvassuk és a szent bibliával conferálván minden istenfélőknek örvendetesen terjesztjük.“⁶⁶ Valószínűleg Bogáti maga is terjesztette nézeteit, mivel feltételezhető, hogy pécsi tartózkodása idején az ottani unitárius iskolában tanított is.⁶⁷

Válaszuti tehát nemcsak egyetértett, hanem hivatkozott is Bogáti írásaira, mégpedig a hetvenes évek legradikálisabb gondolkodóinak sorában. A „Pécsi disputa“ azonban 1588-ban zajlott le, amikor már sokkal radikálisabb tételek is szárnyra kaptak, Válaszuti viszont következetesen az unitárius elvek balszárnyán maradt, amint azt vitajegyzőkönyve is mutatja. Dávid vonalát követte, de soha sehol nem lépett át az ultraradikálisok területére. Írásának tanúsága szerint Bogáti is e határon innét helyezkedett el.

A baranyai tartózkodás legmaradandóbb értéke a zoltárparafrázis, Bogáti életművének egyik csúcsa. Írásának idejét illetően Kanyaró és Schiller megnyugtató eredményre jutottak a szöveg ez irányú vizsgálata során: a zoltárparafrázis Pécssett, az 1582–1583. években készült. Erre utalnak a szerző üldöztetésével kapcsolatos szubjektív betoldások, a hódoltság viszonyokra való utalások és itt-ott az Erdélyt idéző honvágy szavai.⁶⁸ Más a helyzet azonban a zoltárparafrázis teológiai értékelésével, forrásainak kimutatásával. A Bogáti-kérdés előtörténetének vázolásakor kitértünk az egymással ellentétes nézetek felsorolására, az alább következő részletes elemzésben az egyes érvek taglalására visszatérünk. Bogáti művének értékeléséhez elsősorban a szerző szemléletének megragadása szükséges, másodsorban forrásainak azonosítása, végül, de nem utolsósorban annak tisztázása, hogy miért az illető forrás csoportot használta.

A zoltárparafrázis szerkezetileg egységes alkotás. Az egyes zoltárcímek, melyek azonosak a versfőkkel, többé-kevésbé utalnak a tartalomra, ugyanez a motívum itt-ott jelentkezik a nótajelölésnél is. A versek logikailag követik a bibliai szöveget, de hol többet, hol kevesebbet tart érdemesnek a szerző a megverselésre. Az egyes parafrázisok legtöbbször vázolják, hogy milyen körülmények között született a zoltár, ezek a jegyzetszerű megjegyzések az esetek többségében a vers végén, de néhány alkalommal az első szakaszban kaptak helyet. Bogáti az eredeti zoltár legkisebb utalását is felhasználja arra, hogy történeti hátteret kerekítsen versének és egyúttal természetesen az eredeti zoltárnak. Legtöbbször Sámuel, ill. a Királyok könyveiből állít párhuzamot, ami érthető is, mert itt fordulnak elő az eredeti zoltárfeliratokban szereplő személyek, események. Néha azonban bizonytalan, több eseményhez is viszonyítja azokat a zoltárokat, amelyekben nem tud dönteni a történeti háttért illetően. A zoltárok így kialakított keretei vissza-utalnak forrására, és ily módon megállapítható, hogy héber, görög vagy más zoltárszöveg feküdt-e előtte. Hasonló a helyzet a szövegekből vett történeti párhuzamoknál. Ezekből és a feliratok értelmezéséből, valamint átvételéből kiderül, hogy nem minden esetben a kanonizált zoltártextust követte verse felépítésében. A keretet adó versszakok azonban nemcsak történeti, biblikus hátteret rajzolnak meg. Előfordulnak rabbinikus utalások, sőt zsidó liturgiai hivatkozások is. Mindezek mellett felbukkannak saját érzelmeit, életkörülményeit jelző sorok is. Ez utóbbiakra Schiller meggyőzően mutatott rá, megállapítva, hogy Eobanus Hessus hatása alatt és őt követve dolgozott, amikor a zoltárok szellemében, de szubjektív tartalommal is megtöltötte munkáját.⁶⁹ Hessust és az őt méltató Camera-riust Bogáti többször említi naplójában is.⁷⁰

Kulcskérdés az alaptextus és a kommentármunkák meghatározása. Kohn Sámuel azt állította, hogy a zoltárokból szereplő megjegyzések, kitételek egyenesen a középkori rabbinikus irodalom lapjairól kerültek Bogátihoz. Felfogásának alapja az a hasonlóság, amely a rabbinikus irodalom exegétáinak történeti azonosításai és Bogáti interpretációi között fennáll. Másrészt Kohn bizonyítéknak vélte olyan

liturgikus vagy aggadikus motívumok felbukkanását Bogátinál, amelyek eredete kétségtelenül a postbiblikus héber irodalomra vezethető vissza.⁷¹ Mindez az első pillantásra így is van. De a zoltárok történeti háttérének meghatározásánál figyelembe kell venni, hogy a középkori rabbinikus exegéták az egyes zoltárok aktualitását a szöveg utalásai alapján rekonstruálták, viszonyítva ezeket más bibliai könyvek szövegéhez. Így azonos módszert alkalmazva, sok esetben azonos eredményre jutottak, természetesen azonban nem mindenütt. Ezzel érthetővé válik, hogy a hasonló módszerrel dolgozó Bogáti miért nem ragaszkodik minden esetben a rabbinikus véleményekhez, és miért fordul elő, hogy több bibliai eseményt is felsorakoztat egy-egy zoltára keretében. Másrészt a liturgiai vagy aggadikus motívumok nem egyenesen a forrásból érkeztek Bogátihoz. Kohn nem vette figyelembe az esetleges közvetítőket. Könyvtörténeti szempontból, különös tekintettel az utóbbi évek eredményeire, lehetetlennek tűnik, hogy Bogáti még ha olvasni és értelmezni tudta volna is a középkori rabbinikus kódexeket vagy korai nyomtatványokat, hol tehetett volna szert azokra?⁷² Másrészt sem tanulmányai — ami keveset tudunk ezekről —, sem korábbi vagy későbbi munkái nem igazolják, hogy ilyen mélységeig ismerte volna a középkori rabbinikus irodalmat, annak speciális gondolatvilágát és nyelvezetét, sőt a később tárgyalandó „Énekek éneke” versfőiben maga mondja, hogy nem tudott héberül.

Ugyancsak kizárt az a lehetőség is, hogy előszóban kapta volna ide vonatkozó információit. Pécsen csak a XVII. században telepedtek meg zsidók, alkalmi találkozások pedig egy ilyen nagy terjedelmű mű felépítésekor nem segíthettek.⁷³ A zoltárparafrázis alaptextusának és kommentárjainak forrásait más irányban kell keresnünk.

A ránk maradt különböző kéziratok közül a leghitelesebbnek és a szerzőhöz legközelebb állónak a „Péchi Simon énekes könyv”-ben olvasható másolatot tekinthetjük.⁷⁴ A címlapon: „Psalterium Magiar Soltar — Kit az üdökbéli Historiak értelme szerent küleomb küleomb magiar ekes notakra. Az Isten gülekezetinek javara fordítot Bogati Fazekas fia Miklós. Psal. I. Jambor Notaira Mennek feoldnek Ura Istene etc. 1604. Saniphaebinatus. Insanat mundus, Matth, 5/17. Ne vellijetek hogy jöttem az törvénynek, és az Prophetaknak el törlésere, nem jöttem hogy el törlöllyem, ha nam bé tölczem.”⁷⁵ Ezután nótamutató, kezdősormutató, majd 1—151-ig a héber zoltárszámozásnak megfelelően a versek következnek. Az utolsó, 151. zoltár a Septuagintában szerepel csak.

A Ps. I. általánosságokban mozgó szövegét Bogáti szubjektíven értelmi: „Jambor es beolcz bogod es szent, Istenet tudgia, / az ki Latrok utat latta soha nem nyomta / tevelygeo tudomant hallot de nem valotta / Vezteo hüt tanolni nem ment Papiat sem tartia” (1—4 s). Ez utóbbi kitétel nincs sem a héber, sem más kanonizált szövegben.

„Istenes a Messiak” jelzi a Ps. II. verseinek élén a felirat. A zoltár sokat vitatott 7. mondatában — mint láttuk — nem hagy kétséget az alanyt illetőleg: „Az koronázatkor nekem ezt monda / En fiam vagy Dávid mert zültelek ma / Minden ellenseghtol mentettelek ma, / Ne felj semmi ügyben ennek utanna” (29—32 s). A keretben Dávidot jelöli meg szerzőként, és a szöveg Christus-a végig a felkent királyt jelzi: „Kiralioknak David ily valazt ira / Zomzed ellenseghtol magat biztata” (57—58 s). Már itt, a második zoltárban jelentkezik Bogátinak az a később sűrűn visszatérő gyakorlata, hogy a különböző kanonizált bibliák, sőt az ókori fordítások feliratvariánsaival szabadon bánik. Ti. a héber eredetihez viszonyítva a Septuaginta, a Vulgata, sőt az arám parafrázis, a Targum is eltérően jelölik az egyes zoltárok szerzőjét.⁷⁶ A Ps. II. héberje nem említ szerzőt, de a hagyomány a felkent királyban Dávidot látta. E párhuzam alapján Kohn Rási, ill. Dávid Kimhi szemléletét véli itt megjelenni⁷⁷, pedig már a zoltár latin fordításai és a Targum is Dávid nevért írta a címbe. A rabbinikus kommentárokat számos helyen elérhette Bogáti számára érthető nyelveken. A latin közvetítéssel megismert zsidó bibliaexegézis tételei a XVI. század második felében már közhelynek számítottak. Más a helyzet a Targummal. A Biblia igen korai arám fordítását csak alkalmilag idézték a protestáns szerzők. Az antitrinitáriusok már szívesebben; Servet maga is hivatkozik rá.⁷⁸ Bogáti zoltárparafrázisainak további elemzése azt igazolja, hogy a zoltárok Targuma kezében volt.

A második zoltár problematikus értelmezése fontos érve volt a középkori hitvitáknak, és az maradt az antitrinitárius polémiákban is. Bogáti pécsi házigazdájának 1588-ban lezajlott vitájában, amelyet Skaricza Mátéval vívott, szintén fontos szerepet kapott ez a locus. A „Pécsi disputa” így számol be erről: „Ezek után mikor kérdés támasztatott volna arról, honnét lönne bizonyág az fiunak attai-

nak allattából születése felől. És Máté uram Ps. 2. Ego hodie genui te és Ps. 110 Ante Luciferum genui te bizonyoságot vőtte volna. Kérdém [mármint Válaszúti] ha látott volna valamikor Chaldaica paraphrasist. Honnét annak igazságarol er- tekezhetőt volna, és felelt volna, hogy ő nem olvasott volna: Előhozattám az Psalteriumot qui Octapulus dicitur Graecae, Hebraicae, Arabiae [,] Chaldaica paraphrasi: Triplici versione latina et cum scholliis, es ebből ez helyekre olvasanak hollott így vagyon Psalm. 2. Deus dixit mihi dilecto, sicut filius est patri, tu purus ac si die crevissem te azaz te tiszta vagy, miképpen a fiu az atyának, és mintha ez mai napon teremetelek volna téged...“ Majd a következő kitételrel zárja le a további ellenvetéseket: „ez nem az fiu istenről iratott, hanem a historia szerent Davidról.“⁷⁹ E rövid idézetből már kitetszik, hogy a pécsi antitrinitáriusok nem- csak a kanonizált szövegekből merítették érveiket, hanem azonos értékűnek tar- tották a „chaldaica“ verziót, a Targumot is. A „Pécsi disputa“ elejtett mondata az első utalás arra, hogy a Targum, az Ószövetség igen korai fordítása, helyet ka- pott hazai hitvitáinkban. Láttuk, hogy művelődéstörténetünkben hosszú fejlődés eredményeként jelentkezett a XVI. század közepe táján az eredeti, héberből me- rített érvelés. Kimutattuk fent, hogy a rabbinikus kommentárok is helyet kaptak a polémiákon. A Targumra való hivatkozás új szín ebben az érvekkel és szóér- telmezésekkel párbajozó korban. Ez lényében nem is fordítás, hanem bibliakom- mentár, amely kibővíti, a maga módján értelmez, és régi hagyományokat is be- épít a zsoltárok és más bibliai könyvek szövegébe.

A Válaszúti által említett és használt „Octapulus psalterii“, Augustinus Jus- tinianus humanista ihletettségu szövegkiadása, 1516-ban jelent meg Genuában. Pár- huzamos hasábokban közli a zsoltárok héber textusát, annak betű szerinti latin fordítását, a Vulgatát, a Septuagintát, egy arab fordítást, majd héber típusokkal szedve az arámus — káldeus — parafrázist és annak latin fordítását. Végül elégé terjedősen zsidó és keresztény kommentárokat („Scholia“) közöl az egyes zsol- tárok mellett.⁸⁰ Az „Octapla“ egy kötetben, görög és latin nyelven tartalmazza mindazokat az elemeket, melyeket Bogáti beépített parafrázisaiba.

Az alábbiakban Bogáti sorszámozása szerint követjük a zsolttáraparafrázist. Az egyes zsolttárok speciális értelmezését, szövegforrását megállapítva, kikereke- dik a szerző szemlélete, exegetikai módszere, amelynek eszköze a filológiai kötet- lenség, a szabad mozgás a rendelkezésre álló szövegekben.

A Ps. III. felirata mintául is szolgálhatott Bogátinak a zsolttárok értelmé- nek kibontására. A felirat szerint ez Dávid éneke, melyet Absalom elől való me- nekülésekor mondott. Ez a következtetés természetesen későbbi magyarázó meg- jegyzés, amelynek az eredeti zsolttárhoz vajmi kevés köze van. Tartalmát tekintve viszont Dávid is mondhatta volna. Bogáti követi ezt a régi, hagyományos mód- szert, és alkalmazza olyan helyeken, ahol ez lehetséges.

Ilyen megokolásból ered, hogy a Ps. V-ről megtudjuk, hogy azt Dávid Doeg ellen mondta. A Bogáti-féle cím: „Vdvari vadosrol.“ A párhuzamba állított bib- liai elbeszélés I. Sámuel 22/9—18.

A Ps. VI. a „Beteg ember szavah“; „beteg vala Daudid egikor bünei miat“ — adja meg a keretet verséhez.

A Ps. VII. szerinte Dávid éneke, melyet a Saultól őt ért szenvedések miatt írt. Az eredeti szövegben: Kus ben j' mini, a Septuagintában: Khousi hüiou Jem- eni, a Targumban Saul olvasható — a két előbbi megjelölés is órá vonatkozik. Itt, valamint a korábbi és későbbi zsolttárszövegekben is visszatérő motívum, hogy Bogáti szubjektív érzelmeit megverseli, ezeket a kitételeket Kanyaró azonosította életrajzában.⁸¹

A Ps. VIII. eredetijének himnikus zengését Bogáti kiegészítette: „Nem mond- hatia tahat az Istentelen / csak ezt nezze hogi sohu Isten ninczen / minden alatt csak ön keine löt, s megien / csak történet az mi esik emberen“ (17—20 s). Ez az ateisták véleményét cáfoló néhány sor talán arra utal, hogy a későbbi években írásban is jelentkező ateista csoport, amelyet majd Francken tollából és a vele vi- tázó szombatos iratokból ismerünk meg, már a 80-as évek elején hirdette tanait. Igaz, Bogáti és Francken személyes kapcsolatáról csak a Pécsről való visszatérés utáni napokban, Francken egyik leveléből értesülünk.⁸² Bogáti szövegéből kiviláglik, hogy ez a zsolttára a Septuaginta vagy a Targum alapján készült. A héber szöveg szerint az ember csak kevéssel kisebb, mint Elohim, a Septuaginta viszont úgy állítja be, hogy itt az angyalokról (par'aggélous) van szó.

Az „Octapla“ latin fordításában a Targum: „Minuisti autem eum minimo ab angelis, gloria et splendore coronasti eum.“ Bogátinál: „Zent Angyalid közzé csak

nem ültetted, / földi kiralia es Istenne tötted, / ...kivel nagioib minden fele allatnal / teste szerint kisebb az Angialoknál“ (37—38, 47—48 s).

Kohn bizonyítandó Bogáti jártasságát a rabbinikus irodalomban, idézi a Ps. IX. sorait: „Erős elleseget Goliathot David hogi meg vere / Sidok egész földet remelletlen pogantol meg mente / illien halaadast az Istennek vigh kedvel enekle“ (1—3 s).⁸³ E zsolnárnak a Góliát feletti győzelem dalaként való értékelése valóban rabbinikus eredőkre megy vissza, de nem volt ez a motívum ismeretlen a protestáns bibliakommentárok előtt sem. Münster a megfelelő helyen: „Goliat scilicet Phelistaenum significans ut sit labdenn idem quod lábin.“ Itt jegyezzük meg, hogy Bogáti Münster név szerint is említi naplójában. Eobanus Hessusnál: „Chaldeus interpres exponit quod sit epinicion de morte Goliath...“ Vatablusnál: „Super morte viri qui egressus fuerat de medis castris. Goliat Philistaenum significans.“ Az „Octapla“ Targum-fordításában: „...perdidisti Goliath impium...“ A szövetségben Saul neve is előfordul, ami szintén az „Octapla“ Targum-fordítást mutatja. Érdekes e versének utolsó sora: „Isten aggja nekünk az mit akkor Sidoknak mutatata“, mármint az ellenség megszegényülését.

A Ps. X. befejező szakasza: „Nagi niomorosagban Sido volt, s' vagion / igi köniörögöt es köniörög sok napon / var Messias, igen tür, szellel vagion“ (85—87 s). Véleményt azonban nem mond.

A Ps. XI. az eredeti feliratnak megfelelően Dávid üldöztetését mondja el, Bogáti szerint az esemény Saullal kapcsolatos, történeti háttérét I. Sám 18—19-ből veszi. A Septuaginta is hasonló értelemben beszél.

A Ps. XII. „Hazug ez világ“ címet viseli, a szerző itt a zsidóság bünére hívja fel a figyelmet: „Giakor bunokban sidok ezt mondak poganak főideben / hogi sem az kösség sem kiraly sem nincz vellek egi hűben“ (34—35 s). E zsolnárnak ez az értelmezése Bogáti egyéni felfogása, az eredetiben szereplő, Dávidnak tulajdonító feliratot elhagyta. A zsolnár hangvétele, logikai felépítése arra törekszik, hogy a zsidóság érzésvilágát tükrözze, ez azonban nem sikerült a szerzőnek. A 12. zsolnár ugyanis inkább az ókori zsidó szegénység panasza, mint valamiféle exiliumi ima. A héber eredetiből egyértelműen kiolvasható, hogy a zsolnáros a felsőbb társadalmi rétegre utal, amely a szegények és gyámtalanok felett törvénytelenkedik. Másrészt a zsidó irodalomban soha nem hangzott fel azért panasz, mert a király vagy a környezet nem zsidó. Legfeljebb a szorongatások idején könyörögtek azért, hogy az Isten változtassa meg a rossz végzetet. Küldje el a Messias, vagy ami egyszerűbb, térítse jobb belátásra üldözőiket. Jó példa erre a következő Ps. XIII., XIV. Ez a tény egyúttal arra is rámutat, hogy Bogátinak primér héber irodalmi ismerete nem volt.

Hasonló irányt követ a Ps. XIII., amely a „Soka versz“ címet viseli Bogátinál. A befejező szakasz: „Szent es Nemes Sido nep igi sira / ez eneket azolta dudollia / hogi rabsagba eset Istent varia.“ Itt a Targumnak és az eredeti hébernek a latin fordítása után dolgozott.

A Ps. XIV. „Az pogan hity“ ellen szól: „Az pogan nep es kiraly azt tartia / ninczen Isten ki dolgunkat lassa / csak Sido nep költötte talalta / világ dolgát hogi Isten hordozza“ (1—4 s). A továbbiakban először Isten beszéli, hogy a népek kigúnyolják „Imadsagit böytit szenvdesit / hozzam valo erős remenseget / nevetetek anny sok türeset / mert nem hűtök hogi meg mentem őket“ (33—36 s), majd a zsolnáros folytatja, végül: „Igi biztata magát s vigaztala / pogan nep közt Sido mig niomorga / szabadsagat mostis ezzel varia“ (45—48 s). A Vulgata és a Septuaginta a 4. mondat előtt egy kisebb betoldást közöl, ez nincs meg Bogátinál.

A Ps. XV. egyik legérdekesebb kitétele szerint az üdvözül, aki „Eleg szentnek magát soha nem hihette / ha az szent törventis mind telliesitene / az Istenfelöket leg fellieb tisztelne / Isten aiandekat benne hogi ismerne“ (21—24 s). Erre a problémára Bogáti szerint Isten könyvéből vette a választ a zsidóság.

A Ps. XVI-t hagyományosan Jézus feltámadására értelmezték a keresztény egyházak. Bogáti sajátosan írja körül ezt a nézetet: „Testem lelken nyelvem azért vigad / ... mert iol hiszi hogi ismet fel tamad / noha faradt it ugian meg fonniad / lly szolgadat mert az koporsóban / nem utatod az halal torkában“ (57—63 s). Nyilvánvaló és a zsolnárparafrazis gondolatmenetéből következik, hogy itt nem Jézusról van szó, hanem általában a feltámadásról. A hithű, ókori zsidó zsolnáros szavait bővíti ki itt is a szerzőnk, de egyéni véleményt nem mond. Ez érthető is, mert e zsolnár keretében visszatér a kanonizált szövegek feliratához, és Dávidnak tulajdonítja a szöveget.

A Ps. XVII-et teljes egészében történeti háttérbe foglalja Bogáti, I. Sám. 27/2-vel hozva összefüggésbe: „David Soltarnak tizenhetedik részében ezt hagia / hatszáz magával mikor budosnak egi barlangban monda“ (49—50 s).

Ugyancsak történeti mondanivalóba ágyazza a Ps. XVIII-ban rejlő, szinte térítő ihlettségű mondanivalóját. A zoltár kerete: „Ha kisok szerenczen haborun iart io vensegre iutot / vagion mit köszönni ha nem bolond mert az Istent látot / csak halála előtt ieles notat David erről mondot“ (1—3 s). A szöveg történeti háttere adott, a II. Sám. 22-ben Dávid halála előtt ismételten szerepel ez a zoltár. Eobanus és mások felhívják a figyelmet erre a párhuzamra. Kohn Kimhi és Rási közvetlen hatásának tartja ezt a helyet is.⁸⁴ A szövegben szereplő utalásokat Bogáti kiterjeszti a bibliai történetre, így kerül szóba Mózes, Saul és Dávidnak királlyá választása előtti paraszt volta. A befejezésben már Dávid Christusról beszél, sőt „Ezen minden felett örvendezek es teged szeretlek / hogi David Christusnak ezt fogattad kit nem feleithetek / fiaim unokaim hogi utannam mind Christusck lesznek“ (118—120 s). Indoklása: „Ez szerent utanam en fiaim mind nagiu-bak lesznek / mert az Sido vegek houa tova b külieb ki teriednek / az teged tiztelök sokasulnak baluanick igi vesznek / Gondolom hogi vegre minden nepek igi Sidova lesznek / Ha David fiai hova tova b nagio b urak lesznek / en kegielmes uram mind ugi legien hogi eggie legienek / Halála előtt David az Istennek illien halat ada / mikor minden ügiet, es eletet magaban forgattia / tizeniock részében az Soltarnak Sidoknak ezt hagia“ (142—150 s). A héber Másiak (Messiás) szót itt és másutt Bogáti a görög Khristos első értelmében használja. A történeti háttérből az utolsó sorok már a hit kérdéseire vonatkoznak, és a szerzőnek azt a vágyát öltöztetik a zoltár szavaiba, hogy megsokasodnak majd a „zsidók“. Ez pedig Dávid szavaiból következik, akinek halála előtti hitvallását verseli meg szerzőnk. Az egész zoltár lényegében a zsidóknak az ellenségek elleni harcáról és Dávid győzelméről szól. A 48. mondatban világosan kimondja az eredeti héber szöveg: „népeket rendeltél alám“; uo. 44.: „akik nem ismertek eddig szolgálnak most“ stb. Bogáti verse tehát itt is Dávid szavait követi.

A Ps. XIX-ben ismét előkerül az ateisták elleni hang, holott az eredeti szövegek ezt sehol nem említik: „Istent lenni valaki tagadna, mint sok bolond tagatta...“ (1 s). Egyébként a zoltár Bogáti tollán a Törvény nagy himnusza, amelyet Dávid a pogányoknak mond: „Latvan David az sok pogan nep keveset tud Istenről / tizenkilencedik eneknek monda ezt Istenről es Törvényről / Sido nepet inte hogi az Törvent tarcza, mert csak ugi ert Istenről“ (61—63 s). Mint több más helyen, itt is felmerült Bogátinak a Törvénnyel kapcsolatos álláspontja. Abban igen határozott, hogy a Törvény érvénye a zsidókra mindenkor vonatkozik, ami a pogányokat, illetve a más hitűeket érinti, arról semmiféle véleményt nem nyilvánít. A XIX. zoltár eredeti szövegei is csak a Törvény tökéletességét, igazságát hirdették, sőt arról is szó esett ott, hogy bölccsé teszik a balgát. A balga természetesen a hitetlen. Bogáti nem tesz mást, mint kibővíti, körülírja ezeket a mondatokat.

A Ps. XX. első szakasza Bogátinál: „Tü szent nepek igi esedezzetek... / kiralitokat szepen keserietek / mint Davidot regen Sido nepek“ (1—4 s). Ez természetesen nincs a kanonizált szövegekben, a továbbiakban a szokásos laza formában követi az eredetit, majd a keretben megemlíti Dávid nevét: „Temerdek sok pogan ki szalla / kire David szep haddal indula / akkor orszag es az had ezt monda“ (49—51 s).

A Targum a Messiásra vonatkoztatja a Ps. XXI. egyes helyeit, Bogáti ezt értelmszerűen a felkent királyra alkalmazza. A héber eredeti nem említi itt a Messiást, a görögben Basileus (király) áll; az „Octapla“ Targum-fordítása: Deus in fortitudine tua regnabit Rex Messias et in redemptione tua exultabit quam maxime...“ (21/1). A zoltár keretét Bogáti II. Sám. 12/30 és I. Krón. 20/2-ből merítette: „Igi örüle orszag nepe / Ammon pogant hogi meg vere / Coronat David hogi fel teve“ (61—63 s).

A következő Ps. XXII. panasza természetesen Dávid ajkán hangzik el akkor, amikor az a legnagyobb szorultságban menekül Saul elől. Krisztológiai értelmezését nem említi. A zoltár szövegfordításának azonosítása ebben az esetben viszonylag könnyű. A 13. mondatban szereplő „Básán bikái“ kifejezést a Septuaginta etimologikusan lefordította taüroi piones-re (ívő bikák). A Targumban sem szerepel a B á s á n tulajdonnév. Hasonló a helyzet a 22. mondatban: rémim (szörnyek), a Septuaginta és a Vulgata unicornist fordít. Szerzőnk a 13. mondatnak megfelelő sorokban a következőket írja: „Ream mert sok köver bikak tamattak / erős ökrök engemet körül vöttek“ (37—38 s) — tehát Bogáti is etimologikusan adja a B á s á n

tulajdonnevet. A 22. mondatban „sok fene Cornisoktól“ kifejezéssel írta körül a héber eredetit — ami a görög-latin forrásra utal. Kohn ennél a zoltárnál is Kimhi nyomait véli felfedezni, mert szerzőnk a hagyományos krisztológiai bizonyítékként számon tartott zoltárban nem ejt szót Jézusról.⁸⁵ Bogáti ismerhette az ide vonatkozó rabbinikus tételeket, mert az „Octapla“ Scholia-hasábján ott található sok más középkori rabbinikus szerző társaságában Kimhi nézete is.

A befejező szakaszokban Bogáti Dávid nevében beszél, és így érthetővé válik mondanivalója: „Bizonnial meg ismeri hogy nincz Isten / te küvüled, semmi az pogan Isten / hogi te vagi ur kirali czak mindeneken / hogi Sidok küvül czak tevelieg minden / ... De poganok hütünkre nem czak ternek / fiakat is Sido hütön nevelnek / firol fira imar mind Sidok lesznek / mert hiszik hogi czak Sidok Istenesek“ (93—96, 101—104 s). Az idézet kicsengése, ha azt itt fejezzük be, Kohn véleményét támasztja alá, mármint azt, hogy Bogáti „zsidóbb a rabbinál“. A vers azonban folytatódik, és Dávid így fejezi be zoltárát: „Oly szerenenczem leszen kiralisagomban / oly szeretet hozzank az pogansagban / oli tiztasag az Credo agai-ban / hogi azt eriem tarcz meg ez niavaliamban“ (105—108 s). Mindezt pedig Dávid mondta és nem Bogáti, mert a fordítás itt is szétfolyó és egy-egy bibliai szót néha több mondattal ad vissza.

A Ps. XXIII. hálaadó zoltár szerzője Dávid: „Isten nepe es David azt lata / meli sok ioval Isten öket lata / az io földön el szaporította / egi örömben arrol halat ada“ (1—4 s). A befejező szakasz: „Rövid szoval az szent igi vigada / huzsonharmad enekben ezt hagia / Asztalanal szent lambor ezt mondia / Isten felöl magat ha biztattia“ (44—47 s). A bevezető sorok világosan mutatják, hogy a zoltár funkcióját Bogáti Dávid népének hálaadásában látja, és ez a tétel tér vissza a zárószakaszban is. Kohn feltételezése szerint ez a középkortól érvényben lévő asztali áldásra való utalás.⁸⁶ E feltételezésnek semmi alapja nincs, hiszen a kanonizált szövegekből is kiderül, hogy Isten „asztalt terít“ a jámbornak. Más kérdés az, hogy éppen emiatt az utalás miatt lett ez a zoltár egyike az asztalnál elmondandóknak a zsidó hagyományos gyakorlatban.

A Targum szerint a Ps. XXIV. a szentély házával foglalkozik. Bogáti zoltárának kerete is ezt követi: „Sion hegiét hogi valaszta / Isten kimutata, / hogi Tempломot ot rakatna / David halla örömmel ezt monda“ (1—4 s). Ezért olvas-hatjuk a versfőkben, hogy „Sido feo nip“. Ti. Isten Sion hegyét választotta a meg-váltás helyéül, és ezt a választását az Újszövetségben sem változtatta meg: „... egész Izrael megtartatik, a mint meg van írva: „Eljö Sionból a Szabadító“...“ (Pál a Rómarelikhez 11/26). A befejező sorok viszont visszautalnak az I. Krón. 21., ill. II. Sám. 24-ben elmondott csapásokra.

Bogáti itt és a következőkben is ragaszkodik a zoltárok történeti hátterének bemutatásához. A Ps. XXVII. versfői: „Eoreom veszelj utan.“ Kerete szerint: „Absalom hadában ország kiralt meg hagia / Dauid hada partosokat meg uere uaga / azonban Dauid Istenben magat biztata“ (61—63 s). (vö. II. Sám. 18.)

A következő Ps. XXVIII.-ban is „fia partosírol David igi imada / hadnagiát Ioabot hogi raiok boczata / kiben ő Christusat az Isten meg halgata“ (34—36 s). vö. II. Sám. 18/2. A Krisztus természetesen itt is a történeti Dávid.

„Eseő idein mond“ a címe Bogátinál a XXIX. zoltárnak; a címet a tartalom adta, ahol a viharban megnyilvánuló isteni hatalomról van szó. A Septuaginta szerint: exodioid skénés azaz Sátorosünnepkor mondták (vö. Lev. 23/34.), azaz ősszel, eső idején. A zsidó liturgia a középkor óta pünkösdi — azaz a tavaszi ünnepen mondandó — imaként tartja számon. Mindez alátámasztja azt a felte-vésünket, hogy Bogáti nem ismerte a zsidó liturgiát, és így a XXIII. zoltárnál sem hivatkozhatott élő gyakorlatra, amint azt Kohn feltételezte.

Ugyancsak erőltetett a Ps. XXX.-nak magyarázatát visszavezetni Abraham ibn Ezra középkori kommentárjára, ahogy Kohn teszi.⁸⁷ A zoltár első mondatában Dávid házatásáról beszél, és a 3.4. mondat világosan kimondja, hogy betegség utáni hálaima. Bogáti szokásos módszerével e két tényezőt állítja egymás mellé — ugyanezzel a technikával készült egyébként Ibn Ezra kommentárja is. A versfők szerint „Eghissighe tert“ — mármint a zoltáros. Az indító sorokban Bogáti el-mondja, hogy „Egesseghben, bekesseghben megnöve / ... David draga hazakat eppi-tete“. Majd a befejezésben elmondja: „Palotája Kiralynak félbe álla / kit betegség után végig rakata / mind kettön Istennek halat ada“ (61—63 s). Mindezt össze-kapcsolja II. Sám. 5/11, 7/1. és I. Krón. 15/1-gyel, s megtalálva a megfelelő törté-neti elbeszélést, kikerekíti a zoltárt tartalmilag.

Hasonlóan jár el szerzőnk a Ps. XXXI-ben is, melynek keretében megírja, hogy „Taboraval Saul körül foga / egi köszalat Davidra meg szälla /“ (1—2 s),

majd megverseli az I. Sám. 23/25—28-ban leírt történetet. Megjegyzendő, hogy a szövegben figyelembe veszi a Septuaginta feliratát is: ekstaseos, mely nincs meg sem a héberben, sem a Targumban.

A Ps. XXXII—XXXIV-ben szintén a történeti kiegészítés módszerével dolgozik. Az utóbbi zsoltár Bogáti mintája is lehetett, néhány korábbival (pl. Ps. III, VII, XXX.) egyetemben, mert itt az eredeti zsoltár is ad történeti háttérrel. (Dávid, amikor bolondnak tetette magát Avimelech előtt, az elkergette, mire ő elment. Zs. 34/1.). Bogátinál: „David ijetteben teve magát bolonda /.../ ezt kiraly hogi lata el ki tazigaltata.“ (Vö. I. Sám. 21/10—16.)

A Ps. XXXIV. szubjektív vonásait Kohn és Schiller is megállapították⁸⁸; a következő XXXIX—XLII. zsoltárok pedig a szövegből vett értelmezés alapján a beteg ember zsolozsmái.

A Ps. XLIII-ban a keretben elmondott esemény alapján bizonyos, hogy a Septuaginta vagy a Vulgata feliratát vette át, és annak alapján értelmezte a zsoltárt: „Nepe s' fia előt David hogi el futa utaban igi köniörge...“ (19 s); a héber nem tud arról, hogy ennek a zsoltárnak is Dávid volt a szerzője.

Ismét a Targumból veszi a Ps. XLIV. szerzőjét, amikor a zsoltárt Dávidnak tulajdonítja.

A Ps. XLV. Bogátinál a „Hazasoknak aldomasarol“ címet viseli, a keretben: „Levi fiai cantarok / ezt eneklek musikasok / Salamon kiralyt igi aldak / hogi Aegiptusi kiraly leaniat hoszak“ (81—84 s). Az eredeti zsoltár nászének, szövegében több utalás van Salamonnal kapcsolatos eseményekre, s így kapcsolatba hozható a Salamonnak tulajdonított „Énekek éneke“-vel (I. Kir. 3/1). Ez utóbbit Bogáti is párhuzamba hozza a zsoltárral „Énekek éneke“ fordításának feliratában: „Eiusdem argumenti cum Psalmo XLV.“⁸⁹

A következő két zsoltárban Bogáti maga adja meg történeti párhuzamának bibliai helyeit. A Ps. XLVI. címében: „2. Reg. 19“ a Ps. XLVII-ben „2 paralip. 5“. Mindkét zsoltár keretében megőrizte a bibliai feliratban közölt szerzőt: „Koré fiai papok ezt mondak“ (45 s).

A Ps. L. soraiból közvetlenül az „Octapla“ Scholia hasábját követi, amely a héber: Elohim Jáhvéh (Úr Isten) intennevet a görög IOVA-val adta vissza: „Ezt hirdeti az Ur az hatalmas IOVA“ (5 s). Kohn ebben a zsoltárban is Bogáti túlzó zsidócentrikusságát vélte felbukkanni.⁹⁰ Valóban a szövegben „en saiatim, szentim, fiaim...“ kijelentések hangzanak el, de a bibliai zsidósággal kapcsolatban. A következő sorok ezt világosan mutatják: „mert aldozatodat mindennap en latom / nekem sok ökröt vagsz kit meg egecz tudom / abból azert ninczen te read panasom“ (34—36 s).

A Ps. LI. bibliai szövegében olvashatjuk, hogy ezt a zsoltárt Dávid akkor mondta, amikor Natan proféta jött hozzá a Batseba-ügy miatt. (Vö. II. Sám. 11—12.) Bogáti az egész történetet megverseli.

Doeg, az edomita, az I. Sám. 21—22-ben elbeszélt történetben elárulta Dávidot, a Ps. LII. bibliai szövege is párhuzamot állít a zsoltár és az esemény között. Bogáti itt és a következő Ps. LIV—LV-ben az árulók ellen versel. (Vö. I. Sám. 23/1—14, 19—26.) Kanyaró e zsoltárokból Bogáti szubjektív élményeire következett.⁹¹ Feltételezése szerint Bogáti következő sorai saját sorsát, érzéseit tükrözik: „Lelkemnek az egyik fő polgárt itiltem / ki most fő árulom bizonial értettem / ha ellensegemtől esnek ez el türnem / hogiha gyűlölt volna io kedvel szenvednem“ seb. (Ps. LV. 37—40 s). Ezek és az itt következő sorok azonban szinte szó szerint megtalálhatók minden kanonizált szövegben. Bogáti szubjektív nézeteiről vagy élményéről tehát nem lehet e sorokból semmiféle következtetést levonni.

A Ps. LVI. címe „szalat nema galamb“, a héber: jónát élem (néma galamb) kifejezést Bogáti Dávidra alkalmazza. A zsoltár eredeti feliratának további utalása, amely szerint a filiszteusok elfogták őt Gátban, kiszélesítve, részletezve kapott helyet nála. (Vö. I. Sám. 21/10—15.)

A Ps. LVII. ismét történeti háttérrel kapott keretként a bibliai eredeti feliratának részletesebb elemzése útján: „Uranak David mert ezert nem arta / mikor utanna Saul el ki szalla / az nagi barlangba csak ő maga tarta / kiben hat zazan David vala s' lata“ (5—8 s). (Vö. I. Sám. 24/3—9.)

A Ps. LIX—LXIV-ben az eredeti bibliai szövegek feliratait követi, és onnét veszi át a történeti eseményeket. (Vö. I. Sám. 19/11—12; II. Sám. 10/7—8; 22 stb.)

A Septuaginta feliratát értelmezi Bogáti a Ps. LXV. szövegében: „Fogsagba dragaba eset nep ezt monda / amikor az rabsagból dragabol ki iuta / egi napi Innep napon Istenet igi aldia“ (61—63 s). A Septuaginta és a Vulgata feliratai szerint Jeremiás és Ezékiel éneke a fogoly nép számára, mikor hazafelé indultak.

Ísmét a Septuaginta vagy a Vulgata felíratát követi a Ps. LXXI-ben. Bogátinál a keret: „Rendele David hetvenegi enekben / ez köniörgeset egi nehez ügiben / fia Absalom mikor üle szekben / Az kiraly ellen“ (93—96 s). (Vö. II. Sám. 1516.) A héber eredeti anonymként tartja számon a 71. zsolnárt.

A Ps. LXXII. keretében Bogáti Dávidnak tulajdonítja ezt a zsolnárt is: „Czak halala elöt David ezt meg ira / fiat Salamont hogi Coronaztata“ (77—78 s). Forrása itt is a Septuaginta vagy a Vulgata. Mindkét fordítás Dávidnak tulajdonítja a zsolnárt. (Vö. I. Kir. 1/32—35; 2/1—4.)

Az „Octapla“ latinra fordított Targum-felíratát követi a Ps. LXXV-ben: „...dixit David manum Asaph laudatoria et canticum.“ Bogátinál: „David királynak kepeben Cantorok ezt mondak“ (34 s). Aszaf tudvalevőleg Dávid énekesei között szerepel. (Vö. I. Krón. 16/5; 25/2; II. Krón. 29/30.)

A Ps. LXXVI. ísmét a Septuaginta vagy a Vulgata felíratára támaszkodik: „Nagi sok hűtelen pogan meg szalla / Ierusalemet de Isten tarta / Asaf notaian szent nep ezt monda“ (45—47 s). Vö. Septuaginta: psalmes to Asaf, odé pros ton Assüriön; Vulgata: „...Psalmus Asaph, Canticum ad Assyrios.“ A harmadik mondatban a Septuaginta és a Targum Jeruzsálemet olvas; a héberben Sálém (béke) áll.

A bibliai 79. zsolnárt szövege panasz és bosszúkiáltás azok ellen, akik elpusztították a templomot és Jeruzsálemet. Az „Octapla“ latin fordításában a Targum felírata is erről beszél: „Pro destructione domus sanctuarii...“ Bogáti ebből és az „Octapla“ Scholia-hasábjából merítette verse történeti háttérét: „In acervis lapidum: Sub Antiocho hoc factum est. Biennio squidem post Antiochi ingressum princeps tributorum Antiochi, diripuit Jerusalem et succendit eam igni et destruxit domos eius...“ A Ps. LXXIX. címe: „Antiochus ellen“, kezdete: „Az te nepedre es öröködre nagj ellenség szallót / te szent hazadat meg ferteztette ki mellett mindent ront / Jerusalemben lakó heliedből köhalmokat rakott“ (1—3 s). Mivel az eredeti textus nem ad közelebbi fogódzót az esemény idejét illetően, Bogáti az utolsó szakaszban „Nebuchadnezar“ nevét is említi, aki a várost szintén „elrontá“.

A Ps. LXXX-ban műhelyében látjuk Bogáti. A héber és más kanonizált felíratok itt sem egyeznek, és szerzőnk itt is a görög után indul. A keretet így adja meg: „Asaf fiai Cantorok ezt mondak / Joltar, niolcvanodik reszeben hagiak / hogi poganok az szent földet pusztitak / Görögök vagi Babyiloniak rontak“ (65—68 s). A héber csak ennyit mond: mizmor edut Lóásáf, azaz Aszafnak tulajdonítja; a Septuaginta: psalmes üper tou Assüriou szavakkal egészíti ki. Mivel a zsolnárszöveg a bibliai zsidóság ellenségeinek győzelméről szól, Bogáti beiktatja a szövegbe a görögöket is. Ugyancsak a Septuaginta alapján írja a következő sorokat: „Ighö szölöd veszszzeit mar meg olczad / karod ereieuel neped megtarczad / neped fiait mert te valasztottad“ (53—55 s) — fiait kitétel a Septuagintából származik. Erdemes felfigyelni a keretben levő vagi szócskára, mely világosan elárulja Bogáti értelmezési technikáját. Ebben a zsolnártban forrásai és a bibliai textus két olyan történelmi eseményre utalnak, melyek közül mindkettő a jeruzsálemi pusztulásra vonatkozik. Bogáti ezért nem tudta eldönteni, melyik ellenségre értelmezze a zsolnárt, és ezért mindkettőt megemlíti. Hasonló vagylagos értelmezést ad a Ps. XCV-ben és Ps. CXIX-ben. Az előbbiben a keret: „Rabbat varost mikor meg veve / Ammon pogant David meg vere, Coronaiat fel teve / vagi hogi Josaphat pogant vere, papokkal ezt enekle / soltar kilencvenötöd reszeben az Sido enekle“ (33—36 s). A héberben nincs felírat. A Septuaginta-ban: Ainos ódes to David. Lehetségesnek tartva azonban, hogy mégsem Dávid mondta a zsolnárt, a keret-strófa második felében a II. Krón. 20-ban elbeszél, isteni segédlettel kivívott győzelemre alkalmazza a zsolnárt. Ezzel a technikával olyan zsolnárt eseményhátterét is meghatározza, amelynek szerzőségéről csak az „Octapla“ Scholia-hasábjáról értesült. Így a Ps. CXIX-et, mely a héberben anonim, s a Septuaginta és a Vulgata sem ismeri szerzőjét, Bogáti szerint Dávid „Absalom vagi Saul eleöt budosva“ szerezte. Az „Octapla“-ban Justinianustól olvasta: „Dixit R. Acha quod nam illud est quod dixit David...“ Liturgiaival vonatkozású ismereteit is az „Octapla“-ból meríti Bogáti. A Ps. XXCI. címében „Husvet napian, iuhod, hordas“, a keretben: „Asaf fiai mondak /.../ szüretben innepen...“ (65, 67 s). A Targum latin fordításában: „Clangite per lunam septembris cornu in mense qui coopertus est...“ A különféle ünnepekre való hivatkozás itt is Bogáti értelmezési technikájának következménye. A zsolnárt szövege ugyanis beszél az egyiptomi kivonulás, vagyis a húsvét ünnepéről, az újholdnak a hagyományos kürtszóval való jelzéséről, és végül a Targum latin fordítása az őszi ünnepekre hívta fel szerzőnk figyelmét.

Bogáti az Aszafnak tulajdonított zsoltárok közül a közvetlenül nem eseményekről beszélő darabokat, történeti módszere szerint, szívesen kapcsolja Josafat királyhoz, mert a II. Krón. 20/14-ben Aszaf egyik leszármazottja név szerint kerül szóba mint Josafat papja. Ez volt az indoka Kimhinek is, akinek hatását Kohn ismételtlen igyekszik bebizonyítani Bogátinál.⁹² A Ps. XXCII. kerete szerint: „Szent Josaphat kiraly biraknak igi szola / minden tisztartoit fenyte oktata / Asaf rendi Cantor kit enekbe ira“ (41–43 s). A zsoltár bibliai szövege a bíráról és az igazságos bíraskodásról szól. Josafat ez irányú tevékenységét lásd: II. Krón. 19/5–7.

A Ps. XXCIII. az előbbieik alapján ismét Josafat szentőryéhez kapcsolódik Bogáti tollán. A cím: „Josaphattal Ur“; a keretben: „Josaphat király ellen szantalan nep özve gyüle / körül sok fele pogan Jerusalemre eredet / kiröl Asaf Cantor rend az Istennek igi köniörge“ (53–55 s). Kohn itt is középkori rabbinikus kommentárt sejt⁹³, holott ez a magyarázat is közkeletű volt a protestáns bibliákban. Münster is így érti: „Putant autem Hebraei hunc Psalmum orationem esse contra hostes illos, qui venerunt contra Jehosaphat“ — a bibliai forrást is megadja: „Paralip. 20.“

A Ps. XXCV. felirata: „Ha urad iol lesz. Saxonica, Turris claudiopolitana“; Jakab történeti jelentését kereste, ami nyilvánvalóan nincs is.⁹⁴ Feltűnő viszont, hogy a kanonizált szövegektől mennyire eltér Bogáti verse, sokkal jobban, mint bármelyik másik zsoltár esetében. Bogáti itt magáról és sorstársairól beszél: „...hogi reank is szent szemedet / veted meg kegiessegedet / földünkbe teritesz minket...“ (10–15 s). Szenvedéllyel említi hazáját, többször visszatér az otthoni bőség ábrázolására, lényegesen más hangvételben, mint az eredeti bibliai szöveg. A messiási kort ábrázolja, mikor Isten beváltja ígérését: „Igasság akkor bő leszen / ...bodog bekesseg ideiben / mi földünkön czak io leszen“ (60–64 s). Az utolsó versszakokban még pontosabban fogalmaz: „Igassag az eghből leszen [ez eddig a kanonizált szöveg alapján] szentlelek mindennel leszen / és azért minden iambor leszen / mennyből születtetet leszen“ (70–71 s). A keretben kimondja: „Szent Rabok igi köniörgenek / idegen földön Istennek / kiket rabsagra vivenek / sok versbe el emelenek / io remenséggel elnek / Christusról iövendölenek“ (90–95 s). Ez utóbbi sorok nincsenek egyik kanonizált szövegben sem. Úgy tetszik, hogy Bogáti a kiegészítéseket, sőt bizonyos fokig átértelmezéseket ajánlhatta Kolozsvár kapujára, ha a feliratból erre egyáltalán lehet következtetni.

A Ps. XXCVII. „Hierusalemreöl“ szól, ez következik a zsoltár szavaiból is; az „Octapla“ Scholia-hasábjában pedig részletesen elemezve van ez a kérdés a Midras Tehilim alapján.

A Ps. XXCIX-ben nem a saját véleménye alapján reménykedik a Messiásban, hanem a zsidók által hagyományosan Dávid fiának hitt és várt Messiásról szól: „Im minden nepek bozzontnak ezzel, Messiasat uariatok / az mi kezünköl hogi ha hihető maid meg szabadultok.“ Az Ószövetség történeti kereteit azonban itt sem feszíti szét. A befejező két sorban utal a bibliai háttérre: „Igi sira Ethan hogi Antiochus az Sidokat ronta“ (29–30 s).

A Ps. XC. kerete kiegészíti a Targum-fordítás alapján a bibliai feliratot: „Ez köniörge az pusztan szent Moses monda / hol az versenies Sidokat az Ur suy-tola“ (69–70 s). Az Octapla megfelelő helyén: „Oratio quam oravit Moses propheta Dei, quondam peccaverunt filii israel in deserto. Respondit et sic dixit.“

Az „Octapla“-ban szereplő Septuaginta és Targum egyaránt Dávidnak tulajdonítja a Ps. XCI-et. Bogáti így adja meg a keretet: „Ezeket David kiraly akkor monda / harmad napig hogi döghalal tarta / Jerusalem nepet az Angial vaga“ (65–67 s). (Vö. I. Krón. 21/15.)

Kohn Bogáti héber irodalmi és liturgiai ismereteit megerősítve érezte a Ps. XCII. keretének alapján⁹⁵: „Szombaton ezt Adam monda / nagi ven koraban mert lata / ez világ meggonozula / az büntetesről tanita / Szombaton Sidois mongia“ (85–90 s). A bibliai textusok, a héber, a görög és a latin egyaránt csak annyit mondanak, hogy szombatnapi ének. (Vulg.: „Psalmus Cantici in die Sabbati“, Sept.: Psalms... tou sabbatou). Bogáti értelmezésének forrása azonban nemcsak a középkori rabbinikus irodalomban kereshető; így tudja már az Octapla Targum-fordítása is: „Laudatoria et canticum quam dixit homo primus pro die sabbati.“ Részletesebb körülírással megtalálható ez a származtatás több korabeli zsoltárkommentárban, természetesen mindenütt hivatkozással a rabbinikus forrásokra.⁹⁶ A zsidó liturgiában elfoglalt helyét illetően nem lehet messzemenő következtetéseket levonnunk, mert a kanonizált felirat is szombatra alkalmazza. Bogáti ismert értelmező technikája pedig ilyen esetekben az, hogy keretében a zsoltárszövegből következő gyakorlatot említi. Így jár el a következő XCIII–XCV. zsoltároknak is.

A Ps. XCVI-ot a Septuaginta felirata és a I. Krón. 16/23—33 alapján köti Dávid személyéhez, a görög cím és szöveg történeti vonatkozásait ötvözve egybe.

A Ps. XCVII. a Septuaginta és a Vulgata szerint is Dávid zsoldára. Szerzőnk ezt megőrizte versében, de nem tud arról, hogy a 7. mondatban Krisztus imádatát végző angyalokról lenne szó.

A Ps. CVII. nótajelzésében Bogáti említi a „ps. 2. vetus“-t, ez minden valószínűség szerint a régebbi magyar zsoldárfordítások valamelyikének dallamát jelöli.

Bogáti zsoldárparafrázisának forráskérdései szempontjából két további lényeges motívummal egészítjük ki a fent elmondottakat. A Ps. CXIII-tól a Ps. CXVIII-ig szerzőnk minden egyes zsoldárnál hivatkozik arra, hogy ezeket a zsidók ünnepen mondják. Vagy a befejező sorokban, vagy a címben utal erre, hol egész mondatban, hol csak szavakkal. A Ps. CXVIII. végén azonban részletesen beszámol ez irányú ismereteiről: „Högi az Iesus kirali töuis Coronara Ierusalembe mene / az Sido hütü szent nep előtte s' utanna ez eneket üuölte / Az husveti barant mikor Sidok öttek etelközbe ezt montak / vegh vaczora utan az szent Apostolok az Christussal ezt mondak / Marok zöld agakkal satoros innepen mostis Sido mongia, / innep niolcad napian Istentől az kiralt illien szokkal kevannia“ (63—68 s.). E sorokban több tényező zsúfolódott össze, elsősorban az, hogy a zsidó liturgia valóban külön imaként használja fel az említett hat zsoldárt. Így került be a húsvéti imarendbe; ezt mondották „vegh vaczora utan“ Jézussal az apostolok. Erre vonatkozóan az „Octapla“ Scholia-hasábjában a következőkben tájékoztatta Bogátit: „Paulus episcopus burgensis, refert sex psalmos hunc scilicet et quinque praecedentes, apud hebreos magnum et solennem hymnum appellari, quem in neomeniis et in tribus precipuis festis cum maiori celebritate quam ceteros hymnos canunt et insuper moris eorum fuisse, nocte pasche sumpto paschali agno hunc hymnum recumbentes in mensa solemnter recitare. De quo vult et illud Matthei intelligi et hymno dicto exierunt in montem oliveti.“ Vö. Máté 26/30, ahol az Újszövetség elbeszéli, hogy Jézus és társai elmondották a fenti zsoldárokat mint az ünnepi étkezést bezáró imát. Bogátinak arról is tudomása volt, hogy az ő korában is része volt az ima a Sátoros-ünnepi liturgiának. Mivel csak a Sátoros-ünnep nyolcadik napjáról ismeri ezt az imát — holott az számos más esetben is előkerül a zsidó liturgiában —, viszonylag egyszerű forrásának kimutatása. Az Eber-féle kalendáriumban (358—361) csak a Sátoros-ünnep nyolcadik napján kerül szóba a CXVIII. zsoldár. Az ünnep neve Ebernél: „Festum palmorum“, amely a következő bibliai utalásnak köszönheti létét: „Vincite festum ex Psal. CXVIII“. Ezek után ismerteti az ünnepet.

Bogáti szövegének sajátosságai tehát az „Octapla“ különböző textusvariánsain és a rabbinikus forrásokból összeállított Scholia-hasábjában nyugszik. A textusok közül mind a hébert, mind a Targumot latin fordításban használta, a görögöt pedig eredetiből. Ez utóbbi mellett bizonyít a Kohn és Schiller által is említett Ps. CLL, amely csak a Septuagintában van meg. A további CXIX-CL. zsoldárokból Bogáti új forrást nem alkalmaz, módszertanilag sem tér el a korábban követett gyakorlatától.

A zsoldárparafrázis szemléletének, forrásainak ismeretében, utolsónak marad az a kérdés, hogy mi vezette Bogáti tollát e munka megírásában. Semmi esetre sem rajongó szombatossága, még akkor sem, ha ezt a teológiai kategóriát feltételezzük is az 1582—1583. években. Vehe-Glirius már az előző évtized végén világosan leszögezte a Törvény érvényességének kiterjesztését hirdető tételeit. Possentino híradásából azt is tudjuk, hogy Kolozsvárott megtartottak már egyesek néhány ételtilalmat és a szombati ünnepet. Franckennek Gerendihez írt leveléből nyilvánvaló, hogy a radikális főúr szombatolt és talán disznóhúst sem evett, miként a vért és fojtott állat húsát sem. Ezek meglehetősen új és „modern“ jelenségek voltak ezekben az években. Logikusan következnek mindebből, hogy szerzőnk e nézeteinek hangot adjon a zsoldárparafrázis sorai között, ha vallotta volna azokat. Ennek azonban semmi nyoma terjedelmes munkájában.

Bogáti az „időkbeli históriák értelme szerint“ verselte meg e bibliai könyvet, és már ebből is következik, hogy a zsoldárokat csak az ószövetségi zsidóság vonatkozásában szemlélte. Így a Törvény és a zsidókat feldicsérő sorok a szerző költői vénáját tükrözik és nem teológiai állásfoglalását. Szöveg szemléletének talán példája, de mindenestre párhuzama Válaszutiék racionális értelmezésében keresendő, amely úgy látszik a kanonizált textusok mellett teológiai bizonyítékként alkalmazta pl. a Targumot is. Bogáti számára ez a felfogás biztosította az ideológiai alapot, amikor kötétségek nélkül, szabadon tallózott a számára érthető nyelvre

fordított héber szövegben, mellé emelve a forrásában latinul adott arám Targumot és eredetiben olvasva a Septuagintát. Ez az exegetikai gyakorlat a szövegértelmezés kötetlenségét mutatja, és célját tekintve egy bibliai könyv történeti értelmének kifejtésére irányul. Bizonyos vonatkozásokban túlmutat az unitárius ideológián, mert filológiai is igazolja, hogy Jézus preexistálása a zsoltárokból kívülről hozott — kombinatív — elem. Ugyanakkor nem tartalmaz semmit a szombatoságnak abból az alaptételéből, miszerint a keresztények számára is érvényes lenne a Törvény. A kor rendkívül változékony eszmei mozgását vizsgálva, és ebbe helyezve Bogáti zsoltárparafrázisát, arra a következtetésre juthatunk, hogy szerzőnk — amikor a krisztológia hagyományos keresztény érveit nem kanonizált szövegekkel tagadja — máris új szemléletet alkot. A régi teológiai kombinációk helyén új kombinációk alkalmazására nyújt elméleti lehetőséget, annak ellenére, hogy a lehető legtisztább, a szöveghez tapadó értelmezést kereste.

Más kérdés az, hogy az így felmerülő teológiai problémákat hogyan oldották meg Válaszutiék, Bogáti és az új teológiai kombinációk felé haladó szombatosok. Annyi bizonyos, hogy Válaszuti az unitáriusok közé sorolta Bogáti, együtt említve őt Dáviddal, Palaeologussal, Sommerrel. Ez utóbbival való párhuzamba állítás már azért is érdekes, mert éppen Sommer kérdésére adta meg Glirius a Törvény érvényességéről alkotott válaszát. Bogáti ezek szerint — legalábbis Válaszuti tudomása alapján — nem mondhatott ellent Sommernek. Ez pedig azt is jelentheti, hogy Bogátinak a korábban említett „De Lege. Theses XX.” című kézírata, amelyet Gerenden írt, nem hirdethetett Sommerrel ellentétes véleményt. Vagyis nem a Törvénynek a keresztények közötti további érvényét tárgyalta. Talán valamiféle elméleti fejtegetés lehetett Palaeologus szellemében, mint mondtuk, esetleg éppen a rituálék érdektelensége témájában. Ami a másik. Pécsset írt művét illeti, a „Zsidókhoz írt levél” történelmi kritikáját sem foghatjuk úgy fel, hogy az a hitből való üdvözülés tagadását jelentette volna életművében. Igaz, hogy e fontos irattól megvonia a bibliai könyvek hitelét, de nem az abban lefektetett hittételeket tagadja, hanem ennek az iratnak Páltól való eredeztetését. Az „Unitárius egyháztörténeti kézirat” feljebb ismertetett összefoglalójából az is világos, hogy a hitből való üdvözülést viszont ugyanott határozottan állította. A hitből való „igazulás”-ról később tárgyalandó Apokalypsis-kommentárjának bevezetőjében is pozitív értelemben nyilatkozott.

Végül a zsoltárparafrázis körüli problémák sorában kell megemlítenünk e munkának a szombatosok körében oly sokáig tartó utóéletét. Sőt talán azt is mondhatjuk, hogy Bogáti zsoltárparafrázisai csak szombatos környezetben terjedtek, ott lettek igazán népszerűek, énekeltek. Olyannyira, hogy Péchi Simon sajátjai mellett említi azokat.⁹⁷ E népszerűség elsősorban abból a tényből következik, hogy ez volt az első magyar nyelvű antitrinitárius zsoltárfordítás, és mint ilyen az egyszerű emberekből álló gyülekezetek minden tagjának érthető és énekelhető volt. Így a szerzőnek, koncepciója szerint, az ókori zsidóság vonatkozásában írt versei a szombatosok számára az igaz Isten himnuszai, a Törvény megtartóinak dicséretei lettek, de már nemcsak az őszövetségi zsidók, hanem saját — a zsidókat ebben a kapcsolatban utánozni vágyó — vallásuk értelmében is. A Bogáti-parafrázisok a bibliai szöveg interpretálása mellett természetesen is hangulatot hordoztak, ami tökéletesen visszaadta az elesett, könyörgő és Isten hatalmában bízó zsoltárszerzők hangját. Mindezzel pedig rezonált a szombatosok felfogására, annál is inkább, mivel Bogáti tollán kiszélesedtek az események, személyekhez kötődtek az eredetiben névtelen szolozsmák, és ami nagyon is lényeges: ősi szent köntösből megjelentek a szombatosok által megtartott ünnepek is. E másodlagos értelmezéshez azonban vajmi kevés köze lehetett Bogátinak. Mint ahogy semmi köze nem volt a zsoltárai előtt vagy után másolt, eredeti szombatos énekekhez sem. Szerzőnk teológiai hovatartozásáról tehát nem mond semmit, ha a jámbor szombatos sriptorok kezéből ránk maradt másolatok címlapján ott találhatjuk néhány esetben a szombatos bibliaértelmezés alaptextusát: Máté 5/17-et. Maga Bogáti sehol sem hivatkozik erre a locusra, és nemcsak a zsoltárparafrázisban, hanem sehol egész életművében még utalást sem tesz arra, hogy Jézus nem eltörölni, hanem betölteni jött volna a Törvényt. Legalábbis abban az értelemben, ahogy azt a szombatosok vallották. Mindebből arra a következtetésre juthatunk, hogy szerzőnk a bibliaértelmezés vonatkozásában lényegében betetőzte az unitárius fejlődést, a szövegekben való szabad mozgással kaput nyitott egy újabb kombinatív filológia és egyben kombinatív teológia előtt a szombatosok számára, de ő maga, amint az későbbi munkáiból kiviláglik, nem lépett át ezen a kapun.

Újra Erdélyben (Énekek éneke, Jób)

1584. január 4-én ismét Tordán találjuk Bogáti Fazekas Miklóst, ekkor jegyzi fel naplójába Pasiphilius nevű fiacskája születését. Ez a dátum egyúttal arra is választ ad, hogy kb. mikor hagyhatta el Válaszuti pécsi gyülekezetét. Terhes feleségével nem vállalkozhatott nagyobb utazásra a tél beállta után, így igen valószínűnek látszik, hogy legkésőbb 1583. október végén, november elején indult útnak. A napló előkerülésére két lehetőség adhat magyarázatot. Vagy Baranyába „szaladása” előtt hagyta Tordán, vagy visszaérkezése után járt a közeli Gerenden és vette magához az itt lévő kalendáriumot. Más forrás arról is tanúskodik, hogy kapcsolatban állt, talán többször is megfordult még ebben az évben Gerendi János udvarházában. Christian Francken, aki ez idő tájt Gerenden tartózkodott, egy 1584. dec. 29-én kelt levelében úgy említi Bogáti, mint akivel személyesen találkozott és akitől az ő állapotáról majd részletesebben fog értesülni a címzett, Gerendi János, aki ekkor Olczonán volt.⁹⁸ Bogáti következő bejegyzéséből arról értesülünk, hogy kisia ez év aug. 27-én meghalt, ott temették el Tordán.

Ezekben a hónapokban készült az „Énekek éneke” parafrázisa, Bogáti harmadik ránk maradt, bibliai tárgyú műve.⁹⁹ Szokása szerint itt is a zárószakaszban datálja és szubjektív megjegyzéssel toldja meg munkáját: „Imre herczegh Emlékezetj napian, / fel kedvel ira Erdeljben Soos Thordan / niolczvan negben az ezeer öt száz után / felie Istent mjnden ez enek utan.” 1584. november 5-én tehát még Tordán tartózkodott.

Címe: „Canticum Canticorum. Eiusden Argumenti Cum Psalmo XLV: Capita versuum.” A bibliai textus előtt hét szakaszban, bevezetőként elmélkedik a szeretet (értsd: szerelem) erejéről, majd felhívja a figyelmet, hogy „de pogant, oczmant talalunk nem illjk / Erczük az szent kőnjben az mj mondatik”. Ezek után megrajzolja a történeti hátteret, összekapcsolva az „Énekek éneké”-t a Ps. XLV-tel. Ott már megjegyezte, hogy ezt az éneket Levi fiai mondták, amikor az egyiptomi király lányát hozták Salamonhoz. Itt részletesebben beszél erről: „Leaniok közt de mjnd inkab szerete / Aegytsbelj kiralj lianiant veve / Nemes Sulamjthat fellieb kedvele, / szerelmeket Enekbennis ielente.” A bevezetés utolsó versszaka: „Az eneket ü Sido nielven ira / Bibliaban az zent kőnjvek közt hagia / Magyar szoval az mjnt ferhetek hozza / szeretőknek irom mjnden megh hallia.” A bevezető strofák e művében is szigorú történeti-filológiai értelmezést ígérnek. A versfők kissé bonyolult szerkezetű, latin nyelvű mondata így hangzik: „Ad thalamos Salomona suos agnosco Canentem / Carmina Pannonio. digna lepore cani. / Quj quod abest figulj. non Est Ea Culpa sacrae¹⁰⁰. Nicoleo linguae nosse negantis opes.” Az „Ester Dolga”, valamint a zoltárparafrázis filológiai bizonyosságai után, e versfőkben tőle magától is értesülünk arról, hogy nem ismerte a „lingua sacra”-t, vagyis nem tudott héberül. Következésképpen sem itt, sem másutt nem használhatott eredetiben sem héber bibliaszöveget, sem a postbiblikus héber irodalom bármelyik alkotását.

A különböző kanonizált változatokban való szabad mozgás itt kevésbé mutatható ki, mint a zoltárparafrázisnál. Ennek oka, hogy a görög, ill. latin fordítások eléggé megközelítik a hébert szöveghezesség tekintetében. Természetesen vannak eltérések a héber eredeti és a klasszikus fordítások között, ezek rekonstruálása azonban reménytelen feladat lenne, mivel Bogáti maga is kőtetlenül használta akár a görög, akár a latin forrást. A szöveget párbeszédés formában verselte meg, a férfi Salamon, a lány Sulamjtha. Mindkét név szerepel az eredeti szövegben is, Salamon mint a népmesék királya, Sulamitot pedig a 7. fejezet első mondatában szólítja meg a költemény. Sulamitnak az egyiptomi királylánnyal való azonosítása nem zsidó hagyomány.

Az első fejezet párbeszédének címe Bogátinál „Sulamjtha ad Salomonem”; első két sora: „Monda szep leanj ü szeretőinek / Engemet szüvem szerelmem czo-kolj megh...” Az indító sor nincs a kanonizált szövegekben; a csókra való felhívás pedig harmadik személyben áll, és a héber után vált csak át a második személyre. A 4. mondatot Bogáti kiegészíti: „mjkor be viz örülönk te rajtat / szent szerelmeden kit mjnden iambor tart”. Az 5. mondat lakonikus rövidségét Bogáti költői szárnyalással közvetíti: „Sido lianiok noha fekete vagiok / de illik az, mert azzal olj szep vagiok / mint kiüöl festet kiralj satorok / kjben belöl giöng aranj vigh lakasok.” Kédár és Salamon mint tulajdonnevek elmaradtak nála. Szinte az egész költeményt átalakítja, átértelmezi. Az első fejezet utolsó mondataiban szabadon verseli meg a bibliai szöveget: „Nardus Es Myrrha ruhamon tes-temen / de azoknak szagat En akkor erzem / mjkor matkam ölel vagy ül mel-

lettem / tüle draga szagos az en kebelem. / Az en matkam Ennekem marok Myrrha / az en matkam draga Muskotalj szaga / kinek Eielis nalam marad szaga / ha tavalis En lelkem El utanna“ stb. E mondatok a héber eredeti 1/12—14 helyén állnak, és azzal csak laza kapcsolatban vannak. Itt is elmaradt Bogáti szövegéből egy tulajdonnév, az összes kanonizált bibliában meglévő, Engedi helynév. A második fejezet Bogátinál a Salamon és Sulamjtha páros felelgetőjével indul, de kimaradt belőle a nő indító mondata: „Sáron rózsája vagyok én, a völgyek lilioma.“ Szerzőnk Salamon szavaival kezdi versét: „Ollian az en matkam szep aszoniok közt / mjnt rosa zal töb tövis bokrok közt.“ Erre válaszol Sulamjtha: „Ollian az en uram at több Iffiak közt / mjnt sezed alma fa az töb vad fa közt.“ A második fejezet további helyein is átalakította az eredeti kanonizált szövegeket. Nyilvánvaló bővítés a 13. mondatnak megfelelő vers következő kitétele: „minden alatt szaia Enekre njlik“. A negyedik fejezet első mondatából kimaradt az eredeti textusokban szereplő Gileád szó. Fentebb már utaltunk arra, hogy Bogáti szinte tudatosan kerüli a tulajdonnevek említését.

A kanonizált szövegek 4/13—14. mondatainak megfelelő sorokban Bogáti egyéni betoldással bővíti versét: „Az te benned valo plantak mjnd dragak / gyümölcszöd viragod füveid ritkak / kik neveit mj földünkben nem tuttak / kinek hirect nepeink sem hallottak.“ Az 5. fejezet 7. mondatnak megfelelő versben találkozunk Bogáti sajátos szavával, amelyet már az „Ester Dolga“-ban megismertünk: „Im az varos örök ram talalnak / le foganak igen meg hopolnak / vérbe sebbe ugian meg forgatanak / az virrasztok köntösömis El vonak.“

Már a fentiek sem hagynak kétséget afelől, hogy szerzőnk nem héber forrásanyagból dolgozott. Sőt a VI—VII. fejezet beosztása alapján a görögöt is kizárhatjuk. A héber eredetiben a VI. fejezet utolsó mondata: Ló jádátí nafsi sámadni markehót Ammi nádib. (Nem tudtam, hogy lelkem népem népem nemesének [nemes népemnek, vagy a héberben személynévként is felfogható Amminádív-nak] szeke-rébe helyeztem). Ugyanitt zárja a fejezetet a Septuaginta is. Bogáti ezt így fordította: „Nem tudom miért hog illj gyorsan iöttem / szandekom küvöl melj hamar El Ertem / sebes kocj szamban ide siettem / azt sem tudom ide mjert siettem.“ Ezután a Vulgata — és Bogáti is — ide vonja a héber VII. fejezet első mondatát: Subi, subi Hassulám (Térülj, fordulj Sulamit...): a latin fordításban csak ezután kezdődik a VII. fejezet. Bogáti is így oldotta meg.

Az „Énekek éneke“ fordítása, részben parafrázisszerű feldolgozása után Bogáti néhány szakaszban kételkedésnek ad hangot, mely szerint, ha Salamon igazán bölcs volt „... nem hiszem hog ig beszéllet neienek / az mjnt szine Ielentj ez Enekek“. Hiszen sok felesége volt Salomonnak, számtalan ágyasa, „de ha arról írta Ezt bolond vala“. Mert véleménye szerint „Ember hiszen magát ki nem kjal-tia / ha mj szegent teszen inkább takaria / noha vegre asszonj mjant vakula / de Erről ven korba sem Ezt írja“. Másról van itt szó, hiszen az Írás ezt a művet jelesenek tartotta, sőt a próféták könyvei között hagyta. Ezért e könyv magyarázata másutt keresendő, „mint színé“-n. A továbbiakban „Interpretatio“ felirat után ezt az értelmezést fejtegeti. Egy pillantást vetve az „Énekek éneke“ értelmezéstörténetére az ókortól Bogáti koráig, indokoltnak látszik, hogy költőnk a maga formálódó teológiai szemlélete számára újraértelmezte ezt a sokat vitatott bibliai könyvet. Az időszámításunk körüli első századokban a hagyományos zsidó felfogás Izrael és az Isten viszonyára értette ezt a költeményt, a keresztény szemlélet természetesen a maga módján fejlesztette tovább ezt a nézetet, és Origenes álláspontját fogadta el, amely szerint Jézus és az egyház kapcsolatáról olvashatunk a sorok között. A középkor misztikusai az Isten felé törő lélek vágyakozását látják benne. A klasszikus protestáns felfogás visszatért a Jézus és az egyház szerelmét meg-elevenítő magyarázathoz. A XVI. század közepére a racionálisabb bibliaértelmezés szóvivői, mint pl. Castellio, szót emeltek az eredeti szerelmi költemény felismerése mellett. Talán a további kutatások szempontjából nem érdektelen, hogy szerzőnk az Apokalypsis-kommentár bevezetésében idézi is Castelliót.

Bogáti, bár használja a virágénekek kifejezőmódját munkájában, csak szí-nén tartja szerelmi költeménynek az „Énekek éneke“-t. Másrészt mély morális tartalmat olvas ki belőle saját felekezete számára. Szerinte a férfi és a nő viszonyában „Egy bezeddel Izraelnek Iegiese / Isten az szent nepnek gond viselőie / hazaok szerelmeben Ielentette / ez enekbe hiveit mjnt szerette“. Hivatkozik Szent Pálra, majd Jeremiásra: „... de mjndenjk Mosestül azt tanolta / kj Israelt Isten neienek hitta.“ Ez a meghatározás semmiképpen sem általánosságban jelenti Isten és a lélek szerelmi történetét, ami a középkor misztikusai számára megoldotta az „Énekek éneke“ mondanivalóját. Bogáti a maga világnézete szerint helyezi el ezt

a bibliai könyvet „Isten magabeszélései” sorába. Ennek megfelelően racionálisabb mint a misztikusok, mert történeti értelmet ad a szövegnek.

Bogáti tiltva látja e könyvben a „fertelmessegh”-et, ami nem más, mint a bálványimádás, Izrael, ha ezt elkerülte volna, a szent törvényt megtartotta volna. Istené lenne. De nem így történt: „... az Iegies meg Eset / Iegiese Ellen kjt ü kj szegezet / kit nem soka ezert ü megh köuetet / mint Moses utan sok versbe vetkezet”. Sok ország és nyelv között Isten Izraelt emelte ki mint jegyesét, „migh az Isten kepet az le nem vaga”. A következő sorban már nem hagy kétséget, hogy ki az Isten képe: „Osztan hogy az az Iesust meg fezite / noha kemenien mejjet os-toroza / minden orszagbol vy nepet hivata / de akkoris az Sidot fön hagia.” Hozzáteszi még, hogy „Sohol olj tizta hütöt nem lathata / mjnt Sidoknal az kj Ezt meg fordjta / vezer nélkül setet orszagba boliga / mjnt kjvanta ugy sem magia-razhatta”.

Bogáti itt egyértelműen Isten küldöttjének nevezi Jézust, és a zsidóság bűnének tartja, hogy nem ismerte ezt fel, sőt megfeszítette őt, bár utána belátta bűnét. A zsoltnaraparáfrázisban arról még alig esett szó, ez érthető is, mert ott még a Jézus előtti zsidóságról beszélt. Bogáti számára filológiai lehetetlenség, hogy Dávid vagy más bibliai korban élő szerzők szövegét alkalmazza Jézusra. Ezért teljes egyetértéssel költi át, verseli meg az akkor írt zsolozsmákat, hirdetve, hogy Istennek a zsolttárok írásának korában még nem volt más kívánsága a zsidósággal szemben, csak a Törvény és a hit megtartása. Az „Énekek éneke” szövege is Jézus előtti korban készült, erről Bogáti is meg van győződve, kételkedése csupán annyi, hogy Salamon ezt nem szerelmeséről mondta, hanem megénekelte benne Isten és Izrael kapcsolatát. Csupán a költeményt követő moralizáció foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy Jézus színrelépése után milyen változás állott be ebben a kapcsolatban. Izrael bűnéért bűnhődik, de kiválasztottsága megmaradt, ahogy azt Bogáti megtanulhatta Pálnak a Rómaiakhoz írt leveléből. Az „Énekek-éneke” interpretációjában is idézett Pál-levél 11/1, 11–12, 26. mondatai arról beszélnek, hogy Izrael továbbra is „főntebb” maradt. A pogányoké azért lett az üdvösség, hogy őket felrázza, és bukásuk is csak teljességüket jelzi. De a tiszta hitű zsidók vezér nélkül — értsd Jézus nélkül — a sötétben bolyonganak.

Nem kétséges, hogy több motívumból tevődik össze Bogáti teológiai álláspontja. Az őt megelőző kritikai fejlődés már eljutott odáig, hogy logikai, majd filológiai alapokra fektette a teológiát. Így Bogáti a 70-es évek ideológusaitól már készen kapott egy keretet, amelyben az Újszövetség betölteni jött az Ószövetség tételeit, és nem teljes egészében eltörölni azt. Ez a felfogás feltételezi, hogy az Ószövetség eleve jelezte Jézus eljövételét, de nem a második isteni személyként, hanem csupán a Messiást ígérve. Mégpedig nem istenfiúi szerep körben, hanem isteni küldött személyében. Bogáti ezt a Messiást találja meg a zsolttárok krisztológiai helyein. Ugyanakkor az Újszövetség Jézus-konceptióját is magáénak tekinti, mert annak egyetemesége hiányában az egész probléma a zsidóság nemzeti válásának keretében maradt volna. A megváltás — vagy annak kísérlete — ezért minden népnek szólt, bukása viszont csak a zsidóság bűne, amely nem ismerte fel a kellő pillanatot. Ezek után a zsidóság és a kereszténység útja elvált. A zsidó vallás hívei, bár hitükben tiszták, a legjobban ismerik Isten mivoltát és kijelentéseit, hibás szemléletben élnek, amikor várják a Messiást. A kereszténység pedig akkor jutott el a helyes útra, amikor sok buktató után megtanulta úgy értelmezni a Bibliát, hogy Jézus a Messiás, de nem istenfiúi minőségben, hanem Isten küldöttjeként. Az Újszövetség törölte a Törvény érvényét, és ezzel a hitből való „igazulás” a pogányok számára is valóság lett.

Ez formailag is és tartalmilag is unitárius álláspont, lényeges pontokon különbözik a szombatosoknak nevezett Eössi-féle csoport ide vonatkozó nyilatkozataitól. Igaz, a szombatos énekekben és prózai művekben, egészen Péchi Simon fellépéséig, Jézus is szerepel; sőt Isten fiaként említik: „Utánad nagyobbá szerelmes fiadat / Ember Jesus Christust teötted”; „Szent fia, Jesus Christus ugy minketis valtezion” stb. Sőt az egyik legkorábbi, Eössinek tulajdonított ének szó szerint kimondja: „Mostanj sidoktol küleombeoznj jkell / Ez czjkkeolyben, hogj az Jesust Christusnak ismeriük.”¹⁰¹ Különbőség mégis van a szombatosok és Bogáti álláspontja között, mégpedig döntő kérdésekben. Látni fogjuk nyilatkozatát a hitből való üdvözülés és a Jézusnak tulajdonított konkrét földi királyság vonatkozásában. Fontos különbség még, hogy Eössiek a Törvény magyarázatában első helyen említik a „Mozes székében ülő irástudókat”, és attól sem idegenkednek, hogy az evangélium tanítását párhuzamba állítsák a Talmuddal, „minek követése aztán Isten szava és szentté teszi az embert...”¹⁰² Eössinek ez a kitétele, bár kétségte-

lenné teszi, hogy szerzőjének fogalma sem volt a Talmud mibenlétéről, minden-
esetre a rabbinikus hagyományt — már amit tudott róla — egyenértékűnek tekint-
tette magával a Bibliával. Ez a felfogás egyenes következménye Vehe-Glirius téte-
lének, amely szerint a Törvény érvényessége az apostolok kora óta változatlanul
fennáll. Ez a nézet, bár más oldalról jött, tartalommal töltötte meg Bogáti filo-
lógiai „szabadosságát”. Eössiéek ezt a tartalmat bontották ki és érvényesítették a
maguk ideológiájában. Bogáti viszont csak a történeti zsidóság, pontosabban a bib-
liai zsidó vallás keretein belül érezte a Törvény megtartásának szükségességét.
Erre minden munkájában utal, de sehol nem ejt szót annak továbbéléséről. Vég-
eredményben tehát elfogadta az Ószövetség filológiaiailag racionális értelmezését
teológiai síkon is, az Újszövetség Jézus-konceptióját hozzáigazította az Ószövetség
textusaihoz, de racionális antitrinitárius felfogásban. Ezzel átmenetet képezett a
szövegek első értelmét rekonstruálni kívánó unitárius, illetve a kombinatív értel-
mezéssel a rabbinikus irányba mutató szombatos ideológiák között.

Bogátinak e közbülső álláspontjáról a korábban már említett Apokalypsis-kom-
mentár és annak előszava a részletekig minden tanúskodik. Ez a fontos forrás
azonban nem csupán az ideológiatörténet oldaláról ad választ a Bogáti-kérdésre,
hanem döntő bizonyíték életrajzát illetően is. Ebben a problémakörben ismételt
szemügyre kell vennünk Zoványi „két Bogáti” elméletét. Szerinte az Apokalypsis
író „prózaíró” Bogáti, az 1583. esztendő nyarától, Baranyába való visszatérése után.
Balássi Ferenc birtokán, Szentdemeteren nyerte vissza korábban már ott elnyert
állását. A „költő” Bogáti viszont Homoródszentpálon Kornis Farkas udvarában
tevékenykedett 1584-től. Vizsgáljuk meg először a feltételezett „költő” életéről be-
számoló forrásunkat, a naplót. Itt 1585. július 13-án a következőket jegyezte fel:
„Secundus Pasiphilius quinta soboles nostra, nascitur feliciter... Sampuilli ad Ho-
morodum Scythulorum anno 1585.” A következő évek feljegyzései is innét, vagyis
Homoródszentpálról datálódhatnak. Az 1586-ban befejezett Jób-parafraízist is Homo-
ródszentpálon írta, és Kornis Farkasnak ajánlotta. A „prózaíró” szentdemeteri tar-
tózokodását viszont — Zoványi szerint — az Apokalypsis ajánlása bizonyítja: „Nem-
es Vitéz Uramnak B. F. Udvarhely Szeki Fő Király Birojanak”, majd a beve-
zetés végén: „Kegyelmed kenyerén és vízen éltem az ötödfél esztendőben”, idő-
közben pedig „im negyed esztendeje, hogy Kegyelmed előtt végig magyarágnám
tanulságogba osztva...”, mármint az Apokalypsis. Schiller, aki csak egy Bogáti
feltételezett, úgy oldotta meg az egyszerre két helyen való tartózokodást, hogy Ho-
moródszentpálról magyaráztatta el a Szentdemeteren lakó Balássinak a szöveget,
mindez Zoványi nem kis öröme.¹⁰³

Végeredményben tehát a két Bogáti-kérdés gyökere az, hogy kinek magya-
rázta el az Apokalypsis, kinek a kenyerén élt ötödfél évig, vagyis kinek ajánlotta
a kérdéses munkát. Schiller és Zoványi, bár különféle utakon igyekeztek ennek
az ellentmondásnak feloldására, mindketten az „Unitárius egyháztörténeti kézirat”-
ban ránk maradt Apokalypsis-előszót használták. Itt az ajánlás címzettjének kez-
dőbetűi B. F., s ezt Uzoni Fosztó egészítette ki Balássi Ferencre¹⁰⁴, aki valóban
udvarhelyszéki királybíró volt, de nem a nyolcvanas, hanem a kilencvenes évek-
ben. Az előszó többi variánsa azonban egvértelműen bizonyítja, hogy a címzett ne-
vének rövidítése nem B. F. volt. Varjas Béla, aki 1943-ban a Kolozsvári Unitárius
Kollégium birtokában lévő, 1603-ban készült másolatot lemásolta, K. F. betűket
látott a kéziratban, megjegyezve, hogy „Későbbi kéz B. F.-re javította, és a lap
szélére odajegyezte magyarázképpen Balássi Ferenc.”¹⁰⁵ Tehát Varjas észrevétele
szerint az 1603-ban készült másolaton eredetileg még K. F. betűk szerepeltek, és
a B. F., valamint a feloldás később került csak a szövegbe. Az Apokalypsis-kom-
mentár egy további, eddig ismeretlen másolatában¹⁰⁶, melynek újkori kötésgerin-
cén 1651. év áll, de amely a másoló megjegyzése szerint „Scripta 1601”, vagyis
egy 1601. évi példányról írt textus, nyoma sincs a B. F. rövidítésnek, viszont egy-
értelműen K. F. áll (4a lev.). Világos tehát, hogy K. F. az eredeti címzett, így szere-
pelt 1601-ben és 1603-ban is, s csak később javította át valaki az egyik másolat-
ban a monogramot B. F.-re és egészítette azt ki Balássi Ferencre. Ez a szövegva-
riáns került közvetlenül vagy áttételesen Uzoniék kezébe, akik már csak a B. F.-et
és a feloldást vették át. Ezzel a „két” Bogáti probléma véglegesen megoldódott,
mert a K. F. Kornis Farkas monogramja, aki az 1580-as években viselte azokat
a címeket, melyekkel az Apokalypsis-kommentár írója megtisztelte.¹⁰⁷ Ugyanakkor
az Eber-kalendárius feljegyzései szerint is, a Jób-parafraízis ajánlása szerint is,
Bogáti Fazekas Miklós, a költő és prózaíró, Homoródszentpálon Kornis Farkas ud-
varában tevékenykedett.

Schiller és Zoványi egy további tévedést is átvettek az „Unitárius egyháztör-

téneti kézirat"-ból. Ez utóbbi ugyanis az Apokalypsis-előszó befejező részében a következő olvasatot adja: „Kegyelmed kenyerén és vizén éltem az ötödfél esztendőben.“ Ez arra mutatna, hogy amikor ezeket a szavakat írta, már múlt időben beszélt homoródszentpáli tartózkodásáról, ami nem egyeztethető más életrajzi adataival. A Kolozsvári Unitárius Kollégium kézirata (15b) és az OSZK példány (18b), melyek hitelességéhez nem fér kétség, másként adja a szöveget: „Kegyelmed kenyerén viszem élt em...“ — tehát jelen időben.

A továbbiakban e bizonyítékok alapján egyesíthetjük a Bogáti-ról kapott információkat. Ezek szerint 1584. végén még Tordán tartózkodott, 1585. július 13-án már Homoródszentpálon. Itteni tartózkodásának utolsó hiteles emléke a napló 1591. április 7-i bejegyzése, amely még Kornis birtokán készült. Az előszónak a baranyai meneküléssel kapcsolatos szóhasználata: „Hét esztendeje mulék ez nyáron...“, arra utal, hogy e szavak ősszel vagy télen kerültek papírra. Az utolsó Kornisnál töltött őszi vagy téli 1590. évben volt, ez az Apokalypsis-előszó írásának végső határideje. A korábban már bemutatott autográf és közvetett biográfiai adatok igazolják, hogy a Baranyába való menekülés időpontja az 1582. esztendő nyár eleje volt, és mivel ötödfél évről beszél, amit Kornisnál töltött, nem kétséges, hogy e műve valamikor az 1589—1590. év fordulóján készült. Következésképpen az abban elmondott események és ott megemlített munkák e két időpont között történtek, illetve íródtak.

Az Apokalypsis-előszó a Bogáti-kérdés szempontjából két részre bontható. Külön kell választani azokat a tényeket és adatokat, melyek életének és tevékenységének a megírás előtti szakaszára vonatkoznak, azoktól a motívumoktól, melyek a megfogalmazás körülményeire, illetve magára az Apokalypsisre értendők. Mindezt kiegészítve a napló családi érdeklődésű feljegyzéseivel, valamint a ránk maradt művei ajánlásával és életrajzi vonatkozásaival, megvilágítják Bogáti Kornisnál töltött éveit és irodalmi munkásságát.

Az előszó első mondata a Baranyába való menekülés körülményeiről beszél, és így folytatja: „holott az Atyafiaknak az Szent Apostolok Levelit üdö rendi s értelme szerint, az nekem nyújtott kicsin ajándék szerent megmagyarázám, s az Apocalypsist 51. Czikkellybe, vagy articulusban foglalám...“ (5a). Mindez magyarázatnak hangzik, s a továbbiakban is ezen a hangon ír: „Az utan im negyed esztendeje, hogy Kegyelmed előtt végig magyarázám, tanuságokra osztván. Mikor középbe volnék ime hát hire ment Temesvárra az Jámbor Vén Karádi Pálhoz, az Temesvári Szentek Tanítójához... ki ira rolla hogy nem tetszik, hogy mindent meg löttnek magyarázok valami benne vagyon; kit én nem mondtam; noha ugy vagyon hogy az lelki Babylon romlásáig az mit ir meg lött az (az mint János írja) hamar ez Könyv írása után“ (5a-b). Ezt követően elmondja, hogy választ írt Karádinak az Apokalypsisről, és ez a levele eljutott a vásárhelyi atyafiakhoz, akik nagyon megköszönték neki. Bizonyára nem véletlen, hogy Kornis előtt a marosvásárhelyi radikálisok háláját emlegeti.

A fenti sorokból megtudjuk, hogy 1582—1583-ban Bogáti már foglalkozott az Apokalypsisrel Pécsent, és 51 articulus formált abból. A továbbiakban elmondja, hogy említett levelére — amelynek oly nagy sikere volt a vásárhelyieknél — Karádi harmadfél évre felelt meg „egy Könyvvel, ki nállam vagyon, kibem tetszik, hogy sokat az én levelemben vagy nem értett vagy nem tudom mi okon különben említ, hogy nem én irtam“. Bogáti a további sorokban úgy állítja be a dolgot Kornis előtt, mintha valami kötekedő vén emberrel lett volna viszálya, aki olyan dolgokért vonja őt felelősségre, melyek Kornis tudtával és beleegyezésével történtek. Ezért hivatkozott feljebb az Apokalypsisre, és ezért szövi soraiba: „De szidalmazás es orczázás elég vagyon benne, amaz harmad Nyárbeli kételen consensus miatt; de inkább hiszem azért, hogy mertem én különb értelemmel magyarázni az Apocalypsist hogy nem ő...“ (6a). Ezen a helyen a Baranyában készült Apocalypsis-komentárjára utal, „kit én más fél árkosra summaltam vala meg jó Magyarsággal Baranyában“. Valószínűleg ez a másfél árkusnyi szöveg volt a summája, törzse annak a bővebb változatnak, amit korábban említett mint 51 articulus, majd ezt magyarázta el Kornisnak, és végül ez a szöveg kerekedett ki azzá a testes kis kötetté, amely több példányban maradt ránk. Ezek után hozzáteszi még, hogy nem válaszolta meg Karádi könyvét, csak a szidalomra felelt „Fia kora tisztességgel“. Hogy miért nem válaszolt érdemben Karádinak, azt azzal a furcsa indokkal magyarázza, hogy Karádi saját szavai szerint nem tudta elolvasni az ő írását, korábbi levelét is mással olvastatta. Nem valószínű, hogy csak ez lett volna hallgatásának oka, de Karádi idézett véleményét megerősíthetjük. Bogáti autográf

bejegyzései naplójában valóban alig olvashatók, egyéni ligaturákat használ, és be-tűi alkalmoszerűen változnak.

Az előszóban elbeszélte időben — 1585—1588 — Bogáti jobbnak látta nem polemizálni Karádival, sőt azon igyekezett, hogy Kornis előtt is a vitának személyes vonatkozásai kerüljenek előtérbe. Ezt bizonyítja, hogy az egész Apokalypsis-ügyre csak Karádi halála után, 1589-ben tér vissza.

E személyi vonatkozásokkal tarkított polémia egyik igen fontos mozzanata Karádinak a neheztelése a „harmadik Nyárbeli kételen consensus miatt“. Bogáti tulajdonképpen egy mellékmondatban intézi el Karádinak ezt a vádját, és semmi indoklást nem fűz hozzá. Ebből egyenesen következik, hogy Kornis előtt nem kellett kimagyarázkodnia. Schiller úgy értelmezte a helyet, hogy Dávid elítélése utáni harmadik nyárról van itt szó.¹⁰⁸ Ez a felfogás válasz nélkül hagyja, hogy akkor miért futott volna Baranyába, és mi indokolta visszatérését 1583 őszén. Lényeges változás nem történt időközben Hunyadiék szemléletében, sőt. Ha viszont a harmadik nyarat az 1580. évtől számítjuk, amikor Hunyadiék rögzítették az unitarius hitelveket, magyarázatot nyer, hogy Bogáti minek árán jött vissza 1583 őszén Baranyából. Ez adott szövegösszefüggés azonban úgy is érthető, hogy az Apokalypsis írását megelőző harmadik nyár, vagyis az 1589—1590 tele előtti harmadik nyárról van szó.

Az Apokalypsis-előszóban a továbbiakban több más teológiai munkájáról beszél szerzőnk, ezek elemzésére az Apokalypsis-kommentár vizsgálatokor lesz módunk visszatérni. Nem említi viszont az 1586-ban befejezett Jób-parafrazist.

A bibliai Jób könyve verses parafrázisának legkorábbi ismert másolata 1607. dec. 22.—1608. jan. 12. között készült Szenterzsébeten. Cím lapja: „PARAPHRASIS LIBRI Iob. secundum probatissimum hebraicorum Exemplarium Verjatem... Autore sapientissimo Theologo Nicolao Peljdis Bogathio.“¹⁰⁹ A versbe szedett bibliai történet záró szakaszában Bogáti korábbi szokásához híven útbaigazítást ad a költemény keletkezésének körülményeiről: „Thordan keseredek az ki ezt gondola / De nag Dög halalkor ezekben forgata / Szekelj földén vegeze Es Magiarnak ada / ezer öt száz Niolezuon hat esztendőben ira.“ Ezek szerint 1586 nyarán fejezte be művét. A dedikáció szövege kiegészíti ismereteinket: „Pasiphilio puero festjuo tristis adempto / Causam immatura, de nece quaero pater / Quaero simulque bonum tacjtus Contemplor Iobum / Tam fuit is patiens, quam fuit et sapiens“, majd Kornis Farkasnak ajánlja a művet: „Haec Voulfange tua carmjna Kornis humo / [az itt következő további két sornak már nincs megfelelője a versfőkben:] Accjpe difficili vel hebraeis carmina sensu / Digna te reputa, consuljtoque bonj.“ Ezek szerint még az első Pasiphilius halála idején — 1584. aug 27-én — forgatta ezt az agyában Tordán, talán a mű első szakaszai is itt készültek vagy vázlata, de az ajánlás és maga a költemény Kornis birtokán és 1586-ban kerültek papírra. A cím-ben és az ajánlás végén megemlített hivatkozás a héber eredetire természetesen valamilyen több nyelvű szövegre utal, amelyből szerzőnk tudomást szerezhetett a héber Jób-szöveg nehézségi fokáról. Annyi bizonyos, hogy nem az eredetiből dolgozott, mert az „Énekek-éneke“-nél már nyilatkozott arról, hogy nem tudott héberül. Ez a héberre való hivatkozás tehát forrásának tudományosságát igazolta. Bogáti Jób-parafrazisának filológiai vizsgálata egyértelműen bizonyítja, hogy nem a héber eredetit követte.

A költemény egyéni betoldással kezdődik: „Pokol legene töb vagi io Eletünkben / Giakran tudakoznak Bölczek bezedekben / Senkj eggik nélkül sinczen Ele-teben / De nem tuggiuk mj io, mj nem Eletünkben / Az tudatlansagbol Ismernj nem tuggiuk / Betegseg zegenseg pokol azt forgattjuk / Egesseg uraság nagy io azt kialtjuk / Ez itelet közben Istenünket Bantjuk.“ Az általánosságok után mag-gáról beszél: „Sokak közt engemis Isten tapasztala / Testembe hazamban mjnap saniargata / Kinek urvossagot Zent atjam mutata / hogy azzal nem gyüöl Irassal tanjta / Irasban en Bumban Szent Iobra tekintek / Kit tükörül vetet nekünk ugy Itelek / Isten fiajnak kit megmagiarazek / ezek közt magamnak keservemben szolek.“ Megtudjuk e sorokból, hogy őt is elérte a sokakat sanyargató közös vész, a járvány, amely 1586 nyarán pusztított Erdélyben. Ez az utalás talán összefüggésbe hozható az Apokalypsis ajánlásának utolsó soraival: „Ha mi vétket találz, vagy ellenkedést értelmében, magyarázatjában, tedd jobbá te s engem is ints meg rolla. Ugyanis beteg voltam mind az mig irtam, ez kezdetitől elválva.“ Az Apokalypsis magyarázatán, utalásai alapján, feltehetően az 1585—1586. esztendő fordulóján is dolgozott. Így — ha a fenti következtetés helyes — a járvány „saniargata“.

A Caput I. jelzés után kis kiegészítéssel kezdi a könyvet: „Pogan nemzet volte vagy Sido nem tudom / hogy Isten zerette hizem mert olvasom / HUS orzag-

ban igen Iambor úgy oluason / Igen tökelletes, Istenes azt latom“, Jób neve hiányzik az első mondatból, és csak a 8. mondatnak megfelelő sorokban nevezi meg szerzőnk története főhősét. A Hus országnév a latin fordítások olvasata, a héber: Uc helyén. Az égben játszódó keretjátékon Bogáti nem változtatott, de feltűnő, hogy az Isten trónusa köré összegyűlő „Szentek“-ről beszél, majd külön említi az „Ur fiait“-t: „... hogy egykor az Szentek Egbe gyűltek vala / az ur eleiben fia mentek vala / köztük az Satanis ur előtt al vala.“ A kanonizált szövegekben csak az Elohim fiairól esik szó. Bogáti szavaiból úgy tetszik, hogy a szentek — ezzel a szóval illetve korábban mindazokat, akik szerinte a helyes hitet vallották, előbb a zsidók, később az unitáriusok — összegyűltek az égben, és ebben a társaságban léptek elő Isten fiai, köztük a Sátán is. Isten és a Sátán párbeszédében két alkalommal is előfordul a bérék (áld) euphemikus kifejezés, átkoz helyett. Bogáti itt nem követi a latint, amely az áld szó fordítását vette át, hanem kikövetkeztetve a valódi értelmet, a logikailag indokolt átkoz szóval fordít. Ez a két hely részletesen megtárgyalt probléma Münster bibliakiadásában, és a negatív értelmű szóhasználatot adja meg a Targum is: „Nisi coram te oravit“, ill. „conceptu verbi tui irritabit te“, ami Bogátinál így hangzik: „bar ha meg ne atkoz szemben“, és „De meg szid úgy busul“. (Vö. Kittel 1105. Melius, aki héberből fordít: „szembe nem áld.“) Itt jegyezzük meg, hogy Jób könyvének targuma könnyen elérhető volt Bogáti számára. Arius Montanus híres bibliakiadása, hasonlóan a korábban már említett Justinianus-féle „Octapla“-hoz, latin fordításban közli az egész Targumot.

E párbeszéd után a Sátán teszi próbára Jóbot, és vagyona elpusztulása s gyerekei elvesztése után magához Jóbhoz nyúl „zörnüi fekeliekkel...“ A szerencsétlenségének hírére érkező barátaival folytatott beszélgetése nyújt módot Bogátinak, hogy a jóról és rosszról elmélkedjék.

Kisebb-nagyobb kitérőkkel követi a bibliai gondolatmenetet és fejezetbeosztást. Különösen élesre vált hangja, amikor az urak és hatalmasok bűneit ostorozza, igazolva ezzel, hogy nem a jámboroknak jut a földi boldogság: „Urak az tolvajok az Latrok Boldogok / rakva ioval hasok Eletekbe batrok az Isten bozzontok / az Balvanj Imadok, kik kezben hordozzak az Istent iol laknak“ (cap. XII). A szegények és árvák védelmében az eredetihez méltó szenvédéllyel emelkedik fel: „Arvak iaro barmat zamarat El hajtia / özvegiek ökret szalagban El fogia / mjnden lozagatol az zegent el foztia... / Mind az vad zamarok az Erdöt be alljak / az Iaro kelöket martalekra variak / keniereket lessel az puztan találjak / ... szegenieknek ruhaiok El foztia / telben mezetelen ük azokat haggiak / ..Sok olaj töröiök Es kjk buzat hordnak / vagy nekik sajtolnak de majd zomjan halnak / rajok Elöl holtak Istenre kjaltnak / mjnt mondog hat hog zep dolga mjnd az urnak / Az Ur ellen ezek nilvan tusakodnak...“ (cap. XXIV).

Jób és barátainak polémiájába Isten is beleszól a cap. XXXVIII—XLI-ben. Bogáti lendületesen festi meg az égi hatalmat, maga is megnyugvást keresve abban a tételben, hogy az ember önmagában kiszolgáltatott, és csak Istennel járva nyerheti el az igazi boldogságot.

A történet végén, amikor Isten visszaadja Jóbnak vagyonát, és gyermekei születnek, hét fia nevét nem közli a Biblia, de három lányáét igen. „Jemina, Cassia, Es Kerenhapukka“ — írja Bogáti. A héber textus: Jemimáh, Keciáh, Qeren-Happuk (Jób 42, 14). Az első név betű szerinti átírás, így van a latin fordításokban is, kivéve a Vulgatát, ahol e név fordítása található: „Diem...“ A második lány nevében egy sziszegő és egy speciális sémi gutturális szerepel: cádé, ajin, ezeket a latin szövegek nem tudták visszaadni, és a második lány nevét ezért a latinos Cassia-nak értették. A harmadik lány kettősnevét a Vulgata körülírja: „Cornustibii...“ (Jób 42/14.) Bogáti ezt a nevet fonetikusán írta le, de megtoldta egy *a*-val a végén.

Közvetlen forrásának megragadására nem találunk elegendő fogódzót. Ennek felderítése a további kutatás feladata lesz. Addig néhány újabb észrevétellel kívánjuk igazolni, hogy Bogáti itt sem héberből dolgozott. A műben minden esetben „szent Jób“ áll, ez meglehetősen idegen az Öszövség eredeti szövegétől. Bogátinál a c. XXIV, XXVII, XXIX, XXXIV—XXXVI-ben nincs beszélő szereplő megnevezve, csak az előző fejezet alapján érthető, hogy ki mondja a szöveget. A héber, de a Septuaginta és a Vulgata is jeleznek beszélőt. A c. XXXIX benyúlik a héber szerinti 40. fejezetbe. A caput XL. a héber 40/6 mondatával kezdődik.

Bogáti parafrázisát a könyv summája zárja. Itt ad választ arra az öt korábban is foglalkoztató kérdésre, hogy miért forgandó a szerencse. Az „Ester dolga“ zárószoraiban még úgy látta, hogy a két szerencse különválasztható, a bölcs ember

feladata pedig, hogy gondoljon mindkét szerencsére. A szerencse és a betegség kérdése a Jób-parafrazisban is foglalkoztatja. Véleménye szerint az Isten azokat, akiket jámbornak tart, betegséggel is megpróbálja, így volt ez Jóbnál is. Barátai viszont ahelyett, hogy vigasztalták volna, úgy viselkedtek, mintha tudták volna bűnét, és ezzel nehezítették sorsát. „Menj lator magat vilagon iol biria / söt ez világ Iavat többire az lakia / az kj az szent törvent sem tuggia sem tartia...“ A megoldás szerinte a feltámadás, ez a motívum nem szerepel a bibliai Jób elbeszélésében, viszont nagyon is beleillik Bogáti teológiájába. „Inkább ez vilagon hogy az io illj arva / az fel tamadasnak Ez nagy bizonsaga /, hogy mas vilagot var holot meg talallia / az hatalmasoknak az mit itt el hagia.“ A feltámadáson az üdvözülést érti, nem földi újraéledést. Bogáti eszmevilága és hitrendszere szempontjából ez a nagyon fontos néhány sor pontosan azt fejezi ki, amit néhány évvel később az Apokalypsis rövid ajánlásában kíván: „Az új [égi] Jeruzsálemi Atyafiaknak tökéletességet... az emberkori állapot után.“ Az itt és másutt idézett mondat értelme szerint a jók az „emberkori állapot“ után, vagyis a másvilágon találják meg azt, amit itt (a földön) nem. A halál után a földi cselekedetek mérceje szerint ítéltetnek meg az emberek és kapnak részt az új égi Jeruzsálemben — Bogáti hite alapján. Az Apokalypsis-előszó további mondataiban kifejti, hogy ez a könyv a földi Jeruzsálem romlására utal, ami után máshol, vagyis az égben épül fel az Új-Jeruzsálem. Az Apokalypsis 11/19-ben „Megnyilik az Isten temploma, az ég, megmutatá az Ur, hogy immár nem Jeruzsálemben vagyon az ő háza... hanem az égben, mint Új-Jeruzsálem“.

A szombatosok között népszerű Óvári Benedek pontosan az ellenkezőjét fejegeti, amikor a mennyei Jeruzsálem kifejezést irodalmi képnek tartja.¹¹⁰ Bogáti, aki nem vallotta a szombatosok között fontos szerepet játszó alapítélt Jézus konkrét földi királyságáról, amelynek lényege a Messiás és a „szentek“ földi uralkodása volt, világosan égi feltámadásról, vagy ha úgy tetszik égi jutalmazásról beszél. Szerinte a „jó“ akkor kap kiegyenlítést, ha meghal, mert bár itthagya a földön a hatalmasnak a „jót“, cserébe az ég kárpótolja. A gonosz pedig fordítva, azt halála után a legkülönbélebb szenvedések várják, ahogy ezt Jób könyvének 18. fejezetében — az eredetitől némileg eltérő módon — vázolja. Ebben a koncepcióban keres magyarázatot a földi viszonyokra. Véleménye szerint a földön is történik némi kiegyenlítődés, a jónak Isten jóval fizet, a gonosz pedig alkalmasint bűnhődik, ez mutatja, hogy Istennek van gondja a földi léttel is. Ismételten visszatér korábban már hangoztatott tételéhez, amely szerint a beteg nem bűnös, akit elhagyott a szerencse, nem vétkes, csak próbának veti alá Isten. Végeredményben mi az isteni cél, azt nem tudhatja az ember, kiszolgáltatót és kis látókörü léte erre nem ad választ. „Osztan meg sok vagion az titkokban hatra / mit mj okbol miuel Isten nem mondotta...“

A bizonytalanság-érzet, a sors forgandó szerencséje, a kiismerhetetlen isteni gondviselés, a jó és rossz dialektikája a humanista magabiztosságát ásta alá Bogátinál. A tudomány, ami nála egyenértékű a teológiával, csak elmélkedik e problémán, az emberi cselekvőképesség azt megváltoztatni nem képes.

A bibliai Jób könyvének hangulatát tükrözi másik, 1586-ban írt munkája, az „Ez világi nagja soc zurzavarról valo Enec“¹¹¹. Ez a mű a görög irodalom egyik borongós epizódját dolgozza fel, Lukianosnak a „Charon vagy a világlátók“ c. párbeszédéből fordította, és parafrazisszerűen kiegészítette ezt a haláltánc-éneket.¹¹² Setétes, az ördögfióka az Angyal segítségével körülnéz a földön, nagy meglepéssel tapasztalja, hogy a halál mindenütt jelen van az életben, és az emberek semmit sem tudnak sorsukról, s tenni sem képesek ellene semmit. Setétes hatalmas hatalmát jelzik egy-egy sors beteljesülését; kikacagja a világvárosok bukását is. Mind a Jób, mind ez utóbbi mű jelzi, hogy Bogátinál is felbukkannak azok a motívumok, melyek később korézzéssé nővik ki magukat. Szerzőnk még ókori párhuzamokat keresett mondanivalójához, és ezek megoldása kielégítette. Primér élménye, a vallásosság őt még feloldotta, de már kortársai közül is többen, a későbbi évtizedek írói pedig egyre határozottabban hangot adtak az emberi lét ellentmondásainak.

Az 1586. esztendő még egy eseményt tartogatott költőnk számára. Naplójába szeptember 9-én jegyzi fel Pentesea nevű lányának születését. Itt jegyzi meg, hogy a kislányt „quam ego Ruhaman ex Osee 5/1 mater vero Annam vocabat“. A Bogáti által használt szokatlan név bibliai háttere talán magánéletébe enged betekintést. Valószínűbb azonban, hogy itt is teológiai példalózást olvashatunk. Szó esett már az „Énekek éneke“ Interpretációja vizsgálatánál, hogy Bogáti Isten és Izrael viszonyát a próféták által sűrűn emlegetett férj és elzüllött hitves pél-

dázaton keresztül szemléli. Lánya nevének megválasztásában is ezt kívánta kifejezni. Az itt alkalmazott háttér Hóseás próféta első és második fejezete. A bibliai elbeszélés szerint Hóseás próféta isteni rendelésből parázna nőt vett feleségül, jelképéül annak, hogy eltévelyedett Izrael az Istentől. A születendő gyermekek is az anya bűnében foganjanak, és neveik is jelzik Isten haragját. A második gyermek lány lett, akinek Hóseás isteni parancsra a *Lo Ruchama*, vagyis Nincs Kegyelem nevet adta. A második fejezetben Isten felszólítja népét, hogy *Ruchama*-nak (Kegyelem) nevezzék a testvérüket, és perlekedjenek az anyjával, hogy térjen meg a paráznaság útjáról.¹¹³ Ebben és a további fejezetben sűrűn esik szó a parázna asszony példázatáról, Bogáti részletesebb elemzésben tér vissza az Apokalypsis-előszóiban ennek a példázatnak értelmére. Maga a név *Ruchama*n változatban hibás, és egyben azt is bizonyítja, hogy Bogáti ebben az esetben sem a héber szöveget használta.

Úgy látszik, az asszonyi erkölcs nemcsak teológiai síkon foglalkoztatja Bogáti. Az 1587. esztendő elején fejezte be az „*Aspasia asszony dolga*”¹¹⁴ című verses munkáját, „kit Görögből olvastam” és „Tükerül szepeknek Szent Palon ezt irtam / Szekelföldön laktomban...“ Dézsi kimutatta forrását Aelianus egyik művében, melyet szokása szerint bevezetéssel és záradékkal látott el.¹¹⁵ Az ajánlás („Jane, tuae Aspasiae memorari Forro Puellae Nicoles Figula de gente Bogathius optat”) a lakodalmát ülő Forró János főúrnak szól, akit a kortársak sűrűn emlegetnek a radikális antitrinitáriusok között. 1588-ban Gerendi Jánossal együtt szerepel a recepta religio tárgyalásánál, majd összeesküvéssel vádolták meg és Báthory Zsigmond 1594-ben lefejeztette.¹¹⁶ Nem kétséges, hogy Forró Kornis baráti köréhez tartozott, és ezen a csatornán keresztül került vele kapcsolatba Bogáti.

1587. december 29-én fia születését jegyezte fel naplójába, akinek a *Paltiel* nevet adta. A születés napja és a gyerek neve mellett pontosan kiírja a helység nevét is: „*Sampaulli Scythulorum Sedis Udvarhely*.” Ez a bibliai névadás elég nehezen érthető. Pálti vagy Páltiel, Sámuel második könyvének elbeszélése szerint, Saul parancsára elvette Dávid feleségét, majd Dávid tőle vette vissza az asszonyt (I. Sám./25/44; II. Sám. 3/15). Mindenesetre *Paltiel* nem a legszimpatikusabb bibliai szereplők egyike, kérdés marad, miért adta Bogáti fiának ezt a nevet.

Thury és nyomában Schiller úgy vélekedtek, hogy Bogáti Fazekas Miklós volt a szerzője annak az antik eredetű históriának, amely 1591-ben *Heltainé* műhelyében jelent meg „*Szép krónika, miképpen Apollonius...*” címmel.¹¹⁷ A záróstrófa szerint: „Az ki ez éneket rendelé versekbe igen bizik Isteben... budosván elméjében Az ezeröttszáznak és nyolcvannyolcnak kétséges elejiben.” Legújabbban *Stoll Béla* megalapozatlannak tartja ezt a feltevést.¹¹⁸ Schiller álláspontját néhány formai jegy támasztotta alá. Elsősorban az, hogy az Apollonius kolligálva jelent meg az „Ez világi nagj zürzavar...”-ral. Másrészt hangvételében igen közel áll Bogáti munkáihoz. Schiller azt is feltételezi, hogy a záróstrófa Bogátinak felesége halála felett érzett fájdalmát tükrözi. Ez utóbbi feltételezésnek azonban ellentmond a napló 1588. július 11-i bejegyzése: „*Catharina Tsipkes mea charissima uxor moritur...*” Ennek alapján legfeljebb úgy érthetnénk a záróstrófa szavait, hogy betegsége miatt „budosott elméjében”. Forrásaink sajnos nem nyújtanak fogódzót ebben a kérdésben, a napló is hallgat egészen 1591. április 7-ig.

Időközben pedig végső formát öltött Bogáti életrajzi és ideológiatörténeti szempontból is talán legfontosabb munkája, az Apokalypsis-kommentár.

Bogáti Fazekas Miklós hitvallása

(Az Apokalypsis-kommentár)

Többször idéztük a fentiekben az Apokalypsis-kommentár előszóiban azokat a részeit, amelyek költőnknek az 1589. esztendőt megelőző életpályájára és felfogására utalnak. Ez a fontos szöveg azonban csak alkalmyszerűen tér ki a korábbi évek eseményeire, mondanivalójának lényege az Újszövetség e sokat vitatott könyve történeti helyének a megvilágítása. Évek óta foglalkoztatta Bogáti az Apokalypsis és nem kevésbé annak szerzője, valamint homályosnak tartott gondolat- és képrendszere. Előszóiban arra is kitér, hogy mi vezette őt a végső megfogalmazás írásában: „Mint hogy azért Kegyelmed kenyerén viszem éltém az ötöd fél esztendőben, noha hiszem hogy érti Kegyelmed, hogy időmet alvással nem töltém,

vagy haszontalan munkával, ha írásomat vagy vigyázásomat vagy munkámat nem látja is Kegyelmed: mind azonáltal látható jelét is gondoltam értelmem vallásom felől mutatnom Kegyelmednek, és Kegyelmed után azoknak az kik olvasni vagy érteni akarják az Apokalypsis Könyven valo magyarázatomat, kik ha ki akar többé tehet, és praedicatorokra szabhat; ez végre is hogy értelmemet sokból értsék egyebek is, ezek is hasonló munkát tegyenek, hogy egy mással az épp embersegre erőlkdjünk, az Uj Jerusálemben épp tagot tegyünk...“ (15b—16a).

Utaltunk már arra, hogy az előző hangvétele, legalábbis annak jó része vallási magyarázat, amely nem csupán a szerző aktivitását és hasznosságát hivatott igazolni, hanem azt is, hogy mindezt a „jó ügy“ érdekében végezte. Kérdéses, hogy a legradikálisabb irány felé hajló Kornis Farkas számára Bogáti „religiója“ jó ügynek számított-e az 1588—1590-es években. Jobb adat híján, Nagy Szabó Ferenc szavai alapján: „...amint emlékezem 1588-iki esztendő tájot...“¹¹⁹ feltételezzük, hogy ekkortájt már megfogható formában jelentkezett a korábban csak nyomokban felbukkanó judaizálás. Eőssi András naiv teologizálása egyéges szerkezetbe olvasztotta a korábbi évek radikális hívőinek kételkedéseit, elméleteit. Ezzel végérvényesen beérett Dávid Ferenc Jézus nemimádásának tana, amely ekkor már szimbiózisba került a középkori zsidó vallásfilozófusok nézeteivel. A szombatosság, fejlődésének a korai szakaszában, még nem szakított Jézussal. Tanítása szerint ő az a küldött, aki isteni parancsra feladatot hajt végre a földön, és ebben az értelemben Elohim, azaz isteni lény. Nem ő volt ebben a minőségben az első, de elődeinél lényegesen nagyobb, messiási feladatot kapott. Jézus messiási küldetése azonban kudarcba fulladt, nem valósultak meg a profétai jóslatok a Messiás megérkezését és földi uralmát illetően. Vehe-Glirius már egy évtizeddel korábban kifejtette, hogy csak az apostolok korának adatott meg a Törvény újjáértékelése. Haláluk után azonban mindazok, akik személyesen nem vettek részt a nagy kísérletben, továbbra is a Törvény érvényességében éltek, illetve élnek. E gondolatok áramlatában jól megfér Jézus isteni küldetése az Ószövetségnek ebben az értelemben vett előkép jellegével, valamint ideilleszthetővé lett az Újszövetség mondanivalója is. Ezzel párhuzamosan azonban a gyakorlati teológiában az Ószövetségnek kellett előtérbe kerülnie, és ezen a ponton áramlott a szombatosságba mindaz a rabbinikus tétel, amely elérhető volt Eőssiék számára. Ezek után már csak a végső megoldás hiányzott — a Messiás földi királyságának megvalósulása. Ezt az tételt a chiliaizmus szállította, amelynek rajongó képviselője, a szombatosság egyéb tételeitől függetlenül, Karádi Pál volt. Kohn Sámuel szerint a szombatosok chiliaisták voltak. Pirnát Antal azonban arra figyelmeztet, hogy a ránk maradt szombatos szövegekben ez nem szerepel. Valóban ma még eldöntetlen kérdés, hogy a szombatosok vajon 1000 évig tartónak képzelték-e el Jézus és a „szentek“, azaz a szombatosok földi uralmát. Az viszont kétségtelen, hogy Bogátivai ellentétben a jók és hívők birodalmát, élén az újra eljövő és az ószövetségi jóslatokat beváltó Jézussal, a földön képzelték el. Bogáti eszkatológiai nézeteire még visszatérünk.

Ennek a kialakulófélben lévő ultraradikális áramlatnak tökéletesen megfeleltek mindazok a források, melyeket Bogáti még a klasszikus unitárius ideológia fellazított keretei között használt. Világnézete és teológiai álláspontja azonban nem követte a filológiai „szabadosságot“, sőt esetleg még konzervatívnak is számíthatott. Ha a később szombatosként ismert Kornisról feltételezzük, hogy már ekkor Eőssiék vagy más ultraradikálisok befolyása alá került és ezért készítette Bogátit hitvallásra, akkor már indokot találunk az Apokalypsis-kommentár újrafogalmazására és az előző születésének körülményeire. Bogáti saját szavai szerint is egy korábbi sikeres, Kornis előtt lebonyolított téli programját ismétli itt meg, hozzáfűzve öngigazolását bizonyos őt ért támadásokkal szemben. E két motívum összekapcsolása taktikai lépésnek is felfogható, emlékezteti Kornist, hogy nem tért le arról az útról, amelyről bizonyoságot szolgáltatott néhány évvel ezelőtt, és amelyről Kornis annak idején tudomást szerzett.

Bogáti az Apokalypsis „modern“ értelmezését először talán magától Palaeologustól hallotta. 1573-ban, ez év elején, a tordai zsinaton Palaeologus az Újszövetség egy olyan görög kéziratából tartott előadást az Apok. 19/13. és János 1/1. alapján, amelyben a szentháromságot bizonyító alap-locusok hiányoztak.¹²⁰ Pokoly jogosan és megalapozottan feltételezi, hogy Baranyában Palaeologus kommentárja (Commentarius in Apocalypsim, Thoroczkaik. 233—241. nyomán) készítette Bogáit említett 51 articulusát az Apokalypsis könyvéről.¹²¹ Hasonló a helyzet az előttünk fekvő végleges, bővebb változatban is, és alátámasztja az egyezéseket ő maga, amikor az előző végén hivatkozik Palaeologusra: „Az után az jámbor és istenes Pa-

laeologus Jakab kit Isten megkoronázzon, mint az Apostolok egyéb írásaiiban ebben is mutat utat...“ (15a).

Bogáti munkájának élén a Kornis Farkasnak címzett előszót megelőzi egy rövid általános — az olvasókhöz szóló — ajánlás ezzel a címmel: „Az Új Jerusálemi Atyafiaknak tökéletességét az tisztulás, szentéltetés, emberi-kori állapot után kíván és Istentől kér az Apocalypsisnek magyarázója N.P.B“ (4a). A második, a részletes előszó címettjének, K.F.-nek „...Az Új Jerusalembeli nemes örökséget s részt, s az élet lajstromabéli jószágot és soldot kívánja Istentől N.P.B.“ (4b). Az „Új Jerusalembeli“ említése Kohn Sámuel arra a feltevésre csábította, hogy itt Jézus földi királyságának szombatos eszméjére történik utalás.¹²² Ez egyenesen következett Kohnnak a zoltárparafrázis félreértelmezett koncepciójából, Bogáti-nál azonban másról van szó. Szerzőnk a földi világ ellentmondásait a túlvilági kiegyenlítésben látta feloldódni. Így nyilatkozott a Jób-parafrázis summájában is, és egész ott elmondott gondolatmenete ezt igyekszik bizonyítani. Az olvasókhöz szóló ajánlásban világosan kifejti, hogy az emberkori állapot utánra érti az „Új Jerusálemet“. Az előszó megszólításában pedig részletesebben közli, hogy az élet „lajstroma“, vagyis a földi cselekedetek alapján kíván jószágot és jutalmat Kornisnak. Fejtegetései során később visszatér az Apokalypsis különféle magyarázataira, és ott világosan megmondja: „Ha megbizonyítom, hogy azt mint mondtam, egy az Christus jövendő mondásaival ez könyv és mind az földi Jerusalembre szöll, kinek romlása után más, és másutt az égben épül Új Jerusalemb...“ (7b). Kommentárjának XI. részében aprólékosan foglalkozik az égi Jerusálem problémájával, és egyértelműen állapítja meg, hogy az az üdvözültek birodalma. Ezt az új Jerusálemet közelebbről is körülírja: „...az ó Jerusálem romlása után, Új Jerusálemet támaszt, kibén konkoly, tövis, burján ne lenne. De az Új Jerusálem lön az Apostolok idejében...“ Bogáti szerint az égi vagy új Jerusálem, amely csodálatos és földi mértékkel nem mérhető, a Jézus által megváltott lelkek, a „szentek“ gyűjtőhelye. Az Apok. 21/1-hez ezt írja: „Olyan Jerusálemet mutat pedig János az minémű sohol semmi város nem volt. Jól mondja ezért Éghből jövének.“¹²³ Az Apok. 21/10—11-hez írt kommentárban kijelenti, hogy „ilyenként mondom azt, hogy ugyan lehetetlen, hogy földön olyan Jerusálem legyen valaha, az minéműt az Propheták ígérnek...“¹²⁴ Az Apostolok idejétől a lelkekben épülő új Jerusálem az égben gyarapodik „...s az bennejegyzetteket, választottakat az Mennyei Jerusálemet raká meg az Isten...“¹²⁵ Ez az új Jerusálem az Isten által tartott utolsó ítélet után új földre, új népnek száll alá. Ez Jézus királysága, „kit az Jézus az utolsó ítélet után mint tiszta szennyetlen Mátkáját Atyának mutatná be“. Ami a földi Jerusálem történetét és romlását illeti, azt az Eber-kalendáriumban is tanulmányozta. Minden olyan hely, ahol Jerusálem története szerepel, vagy aláhuzással, vagy margójellel van megjelölve. Ennek alapján mondhatta el, hogy a jóslatnak egy részét „meglötnék“ fogta fel, Karádi ellenvetése ellenére. Karádi, a „Tömösvári Szentek Tanítója“, hatszáz árkuson éppen ellenkezőleg értelmezte az új Jerusálem kérdését; hasonló eredményre jutott Ovári Benedek is, aki később már feltehetően szombatos elveket vallott.¹²⁶

Basilius már egy évtizeddel korábban úgy nyilatkozott a magyarországi unitáriusok elveiről, hogy: „...szükség ezeknek a bibliához ragasztani a zsidók rabbinusait, avagy magyarázó doktorait és a törökök alkoranumját és Alfurkánját...“¹²⁷ Az idézetből kitűnik, hogy Basiliusnak semmiféle konkrét értesülése sincs arról, hogy Karádi vagy Ovári tanulmányozott-e rabbinikus és mohamedán iratokat, vagy sem. Másrészt azt igazolja, hogy a szigorú blicizmushoz szokott erdélyiek unitárius iránya idegenkedett ezektől az állítólagos forrásoktól. Végeredményben tehát a chiasmust képviselő Karádit és Ovárit, valamint másokat az antitrinitárius Basilius ugyanazzal a váddal illeti, mint korábban pl. Károlyi Péter Dávid Ferencet. Ebben az új minőségben azonban van egy lényegbeli különbség a hagyományos trinitárius—antitrinitárius polémiákhoz viszonyítva. Melius—Károlyi az antitrinitáriusoknak a bibliai szöveghez való primér visszatérését, annak egy-síkú, első értelemben vett értelmezését támadják. Hunyadiék viszont ott találnak kivétnevalót az őket meghaladók elveiben, hogy azok ismét kombinatív értelmezést keresnek és találnak a szövegekben. Az alföldiek jócskán előrehaladtak a teológiai spekulációkban, mivel szövegértelmezési tartományukat minden elérhető forrással kiegészítették, így pl. a Targummal is. Bogáti, amint láttuk, szívesen élt ezzel a filológiai lehetőséggel, de ez nem volt további hatással világnézetére. Kohn nem látta együtt az Apokalypsis-előszó szövegét, csak részleteket ismert abból, ezért hivatkozik Bogáti-nak arra a kitételére, amely szerint: „...ez esztendőm munkálcoktam Jesus Christus Historiájában, kit Új Frigy könyvnek hívnak...“ (6a),

ami azt jelenti — Kohn szerint —, hogy Bogáti csak históriának tartotta Jézus történeteit és a vele foglalkozó könyveket. Tehát szombatos elveket vallott.¹²⁸

Az egész előző ismeretében ez a feltevés nem állja meg a helyét. Bogáti, saját szavaival, a Bibliát „Moses, Prophetak, Baptista, Christus, Apostolok irásá”-nak (4a) tekinti. Ettől ugyan még lehetne szombatos az 1589—1590. években, amikor Jézus még szerepelt ennek az irányzatnak ideológiájában, de az előző további szavai már azt bizonyítják, hogy olyan Messiásnak kell tekinteni Jézust, aki egyszer és mindenkorra betöltötte hivatását: „Jesus Christus Historiájában... kibben az Sidók és Sidók ellen, az kik az Jesust meg veték, ölék, s tagadák, az maradék hiv Sidóknak, s az sok hiv pogányoknak azt bizonyíták, hogy Messias az Jesus. Tehát mást arra a mire való ez volt, Sidó se várjon, s a pogány is nyugodjék az hittel talált szentséggel. Ezt pedig az apostolok minden irását osztottam 7 részre, mellynek hata, az négy historicus irásában, Mathéban, Jánosban, Lukácsban, Marcusban. Kivel az Jesus halálig az Sidó apostolok is mennybe mente után bizonyíták azt hogy Messias volt az Jesus. Ez bizonyágok vagy erősségek közt negyedik az prophetalas, ki ha meg leszen s jóra s Isten törvényére hivu [!] azzal a propheta tehát el kell hinni az népnek hogy Istentől volt az személy, különben Isten haragjába esik az Ország. S hogy ez negyed részt magyaráznám tanításomban, melly azon az Apocalypsissal, gondolám, hogy egy munkával s egy időben az községnek az Christus jövedőlést magyaráznám honnomban, az Apocalypsist magyaráznám irásommal, az istenes szenteknek s tanolóknak hasznokra” (6a—b).

Schiller az előző idézett mondataiból különféle, elveszett Bogáti-művekre következtetett.¹²⁹ Bogáti azonban e helyen azt fejtegeti, hogy „munkálkodtam az Jézus Christus Historiájában”, vagyis foglalkozott az egész Újszövetség értelmezésével. Az Újszövetséget hét részre osztotta, ebből hat résznyit tettek ki Mate, János, Lukács és Márkus szövegeiből vett bizonyítékok, annak igazolására, hogy Jézus volt a Messiás. (A hetedik az Apokalypsis.) E bizonyítékok között negyedik Jézus prófétálásának ténye. Ez a tény igazolást nyer az Apokalypsisben is, a fent említett „Historicusok” irásának megfelelően. Amikor tehát az Apokalypsisről Baranyában írt, korábban már említett 51 articulust — amely csak másfel arkusnyi volt — Homoródszentpálon kikerekítette „egy munkával s egy időben az községnek a Christus jövedőlést” magyarázta. Vagyis írta az Apokalypsis-kommentárt, és prédikálta Jézus „jövedőlést”. Tehát ezen a helyen nem egy elveszett művet mutatja be, hanem magyarázza Kornisnak, hogy mit tanított és miért. Erre az előző végén visszatér.

Összegezve most már az előzőből megismert Bogáti-írásokat, a következőket állapíthatjuk meg: 1. Szól a Baranyában írt „az szent apostolok leveleit üd örendi s értelme szerént...” készült magyarázatról. Ennek egyik — esetleg egyetlen darabja lehetett a „Theses N.P.B. ex concione nescio cujus quae vocatur Epistola ad Hebraeos...” Talán ide sorolhatjuk a „Theses ejusdem de Spridu S. XXVIII...” csak címről ismert munkáját is. 2. Említi a fentiekben többször idézett 51 articulust az Apokalypsishez. 3. Utal a Karádi Pálnak írt válaszra: „írek ezért alkalmas hosszú levelet Karádi Uram leveléhez képest.” 4. Végül pedig beszámol a ránk maradt Apokalypsis-kommentárrol.

Ezzel kapcsolatos véleménye szerint „az Christus jövedőlése [vagyis az evangélium] s az Jánosé” egymást kiegészítik; Bogáti szavaival: „Egyik a másiknak tartana világot.” Másrészt ez a könyv „nem igen forgott kézben” sőt homályosnak tartották, maga Kálvin is azt vallotta, hogy nem tudja, mit akar ez a „setét homályos” irás. Mások is, akik foglalkoztak vele, tevésen értékelték — folytatja Bogáti —, egyesek Christus előtti idökre is magyarázták, mások a pápara értették. Voltak olyanok is, akik „ezer jó lakó esztendöt hirdettek, mellyben csak az szentek támadnak fel s uralkodnak az Christussal. Nekem ugy tetszik, hogy mint gyomrok fájt ezféle magyarázoknak...” (7a). Új magyarázatot igényel ezért ez a bibliai könyv. Az ő véleménye az, amint láttuk, hogy prófétálás az Apokalypsis, egy „az Christus jövedő mondásaival” (7b). E szövegből kiérthette Kornis, hogy mit prédikált a népnek, mi volt az indoka, hogy az Apokalypsis emelte ki, s hogy irásban újra megmagyarázza. Számunkra pedig sokat árul el szóhasználata. Bogátinál Jézus egyértelműen és minden következmény nélkül egyetlen Christussal, azaz a Messiással.

Miután tisztázta, hogy e könyv jövedőléseinek egy része a földi Jeruzsálemről szól, és annak pusztulását is megokolta, egy mellékmondatban még visszatér az „Új Jeruzsálemre”. „Ottan el marad innét Róma, s az pápaság, noha

hasonló az sokban az jerusalemi fő papsághoz“ (7b). Ezek után azt kívánja megvilágítani, hogy ki az a János, akinek e könyvet tulajdonítják.

Érdeemes felfigyelni fejtegetésének bevezetésére. Itt elmondja, hogy helytelenül „apostolnak s evangélistának, s theologusnak“ tekintik őt. Ez olyan szerinte, mint mikor az apostolok írását Új Frigynek írják. Vagy hogy Máté és János írását evangéliomnak nevezik stb. „Holott egyik sem az, ha az önnön írásoknak akarunk hinni. Vegyünk ezért ő magokból ő magokra bizonyóságot, s úgy adjunk nevet nekik. Az mi nevet pedig nekik irtak, ismerjük az Pápaságbeli, vagy embe-rekbeli tudatlanságnak, vagy pokol üdök állapotjának, holott tudjuk, hogy sok ideig az Szent Írás helyett, ki porba hevert, az pápa Messália s Breviaria volt a papok kezében“ (7b—8a). Támadásának éle ezek szerint elsősorban a pápaság és követői ellen szól, ebben a kérdésben biztos, hogy patrónusa is egyetértett, sőt egyetértett a korábban már cáfolt Kálvin, Bullinger, Bibliander és mások „gyom-rok fájásával“ is. Az sem kétséges, hogy — bár Kornis nem lehetett valami kép-zett dogmatista — helyeselte Castellióra és a híres Palaeologusra tett hivatko-zásokat, melyekkel Bogáti később él. Az így megadott keret már sejteti, hogy nem az ultraradikális szombatos irány hangja szólal meg majd Bogáti elmélke-désében.

Ami az Apokalypsis szerzőjét — Jánost — illeti, véleménye szerint nem apostol, mert „nem az 12 féle; sem azok közül való apostolok féle, az kiket az Szent Lélek az Christus helyett való másik tanító, választá Antiochiában az apostolságra“. Nem is evangélista, „mert az volt, az ki egy helyen lakott, mint most az szegődött hivatalos tanítók...“ (8a) — egészíti ki filológizálását saját korára való hivatkozással. Jánost nem sorolhatjuk azok közé sem, akiket Pál meghagyására Titus választott minden városban. Tovább részletezi, hogy ki tekin-tető evangélistának és ki nem, közben még egyszer felsorolja, hogy mi volt az isteni üdv hirdetőinek sora: „nem csak az kik az Isten grátiáját hirdették az bizonyos Sidónak először, mint Baptista, Christus, az tizenkettő: hanem az kik az grátiában is megtarták őket holtig“. Így az Apostolok is Evangélistának szá-mítanak, sőt János is részben. „De az derekához képest kell nevet adni neki...“ (8b—9a) De teológusnak sem mondható ez a János, fejtegeti a továbbiakban, „ha ugy értjük ezt, az mint mostani üdöben értik s tartják...“ (Megjegyzendő, hogy Bogáti magát teológusnak tartotta, vö. Jób-ajánlását.) János azért nem teológus, mert akkoriban senkit „igy nem hittak“. Tovább igazolja ezek után, hogy próféta volt és „Jeruzsálemi fiu“, Mária fia, az, akihez Péter fogságakor összegyűltek a „szentek“, „Sidó nevem, mint Sidó János, de római nevem Márkos, mint hogy két nevűek sokan voltak akkor, azért nem csak az Apokalypsist írta, kibn Já-nosnak hija magát mindenütt, hanem az Christus Históriaját is, melyet Márkos neve alatt olvasunk.“ Bizonytalan ugyan — folytatja —, hogy Jánosnak vagy Márkusnak hívták előbb: mindenesetre, hogy ne tévesszék össze őt Jánossal, a Zebedeus halász fiával, Márkosnak írták azok, akik az apostolok írását összeállít-tották. Érvei alátámasztására hivatkozik Bezára és más tudós emberekre, akik „noha nem értették az Apokalypsist“, mégis azt állították, hogy Márkus írása ez a könyv, mert „egy nyelven, egy nyelv szava járásán folyt“ (9b—10a). A filológiai bizonyíték mellett az időrendet is elősorolja, s az Újszövetség különböző locusait egymás mellé helyezve bizonyítja, hogy Márkus és az Apokalypsis szerzője egy személy. A Zoványi által felvetett „két Bogáti“-kérdés szempontjából sem érdek-telen ez a filológia-centrikus eszmefuttatás. Nehéz lenne elképzelni, hogy az „egyik“ Bogáti, aki ilyen részletes mély elemzést ad arról, hogy Márkus és János egy személy, illetve hogy több János létezett, szó nélkül hagyná, hogy vele egyidőben, sőt ugyanazon területen, sőt olykor egy városban — ahogy Zoványi feltételezi — lett volna még egy Bogáti Fazekas Miklós.

Miután a János-Márkus azonosságot igazolta, rátér annak tárgyalására, hogy a könyv Jeruzsálemtől szól. Bizonyításait „Sz. István“ mondasával indítja, amely szerint „az bárány fennáll“, vagyis Jeruzsálem megtérhet még. A következő ma-gyarázatban azt fejtegeti, hogy Jézust az Isten dicsőséggel koronázza meg, de nem valósult meg, hogy „ellenségi talpa alatt lennének“. Ezért érvényes az a bibliai utalás, „hogy fennáll még“. Ez pedig Jeruzsálem „romlása előtt vala, azért dugják bé az jerusálemiek az füleket, hogy ne hallják azt amit vesztekre mondnak vala“. Második érve szerint „olly városrol írja ezeket János a hol a ket tanó mind urastól megöletett, az urok ugyan megfeszítettetett. De annak a ket tanónak az ura az Iesus, az bárány: ez tagadhatatlan dolog. Ez is hogy Ierusalemben feszítettett meg az Iesus. Ierusalem tehát az Sodoma, Aegyptus, Babylon Prophetai nyelven“ (13b). A harmadik bizonyítás motívuma végigkísérte Bogáti irodalmi és magán-

életét is. Arról van szó ugyanis, hogy Jeruzsálem elpártolt az Istentől, mint a feleség vagy jegyes a férjétől: „...nem bünteti az férfi ember kurva névvel azt ki nem volt felesége, hanem ha felesége s máshoz pártol, úgy mondhatja annak s büntetheti törvénnyel. De az Isten ez könyv szerént törvénnyel büntet egy paráz-nát kit nagy városnak hiju. Felesége volt tehát a fertelmes életü asszony az Isten-nek, míg jámborul élt, de nem volt az apostolok idejig más jegyese az Istennek az Sidó nepe...“ (13b—14a). Ugyanez a motívum magyarázta Bogáti számára az „Enekek éneke“ szövegét: „Egy beszéddel Izraelnek jegyese, / ...házasok szerelmében jelentette / ...hiveti mint szerette.“ Hogy ki a jegyes, azt ott az Interpretációban Szent Pál, Jeremiás és Mózes szavaira vezette vissza, „ki Izraelt Isten nejeinek hitta“. Majd elmondta, hogy a jegyes megesett és Isten kulaöttét „kiszegzte“. „Olvasd a prophetákat, megtanólhád, ki az Isten jegyese s mikor s mivel lött az kurvává“ — érvel az előszó következő soraiban. Láttuk, hogy közelről érintette ez a probléma ó, lányának névadásakor is a prófetai szöveg ezzel párhuzamos gondolatait követte naplójában. „Nem mondhatták azért még kurvának akkor Romát — folytatja az előszóban — holott nem volt Isten népe is egészen. Nem hogy elpártolhatott volna az ő jegyesétől“ (13b—14a). Nem kétséges tehát, hogy Jeruzsálemlről és az „Sidó Nemzetrol“ írta János-Márkus ezt a könyvet. Végül még két bizonyítást hoz, az első a Janos által adott földrajzi leírás, amely Bogáti szerint nem is érthető más városra, mint Jeruzsálemre. A másik pedig azt fejtegeti, hogy Jeruzsálemben ölték meg minden prófétát: „Az O Ierusalem tehát az nagy város az ki rakva az szentek vérével. Ha igen szükség volna többel is bizonyíthatnám ezt, de az ki elejit középit utólját ez könyvnek összeveti, hasonlítja, ebben kétes nem lehet“ (14b).

Itt még általánosságokban mozog, de a következő mondatokkal egyre közelebb kerül saját korának közállapotaihoz. „Például adja pedig ez könyv Ierusalemet elejében minden népnek, városnak, országnak, hogy nem maradhat, állhat meg mikor törvéntelen él...“ (15b). Különösen az előjárókra hárul nagy felelősség, akik beosztottjaikat is hagyják szabadon törvénytelenkedni: „Főkeppen az artatlan vér kiált az tanácsra, bírákra, melyet ez mostani üdőben az hű dolgáért kezdenek azok ontani...“ Az előszó más részein is felbukkan az olyan meghatározás, hogy „ez pokol üdök“ stb. Nem lehetetlen, hogy az itt idézett „ártatlan vér“ Pribék Péter vére, aki virtuskodásból rálött egy katolikus halottasmenetre, és eltalálta a keresztet. Az esetrol Szamosközi számol be feljegyzései között, a történet időpontját nem említi, de időrendben az 1589—1590-es események között szerepel. A színhelyrol azonban pontos leírást ad, ezek szerint Udvarhelyen történt a dolog, és Mindszenti Benedek udvarhelyi kapitány fejét vette a meggondolatlan ifjúnak, természetesen Báthory Zsigmond hozzájárulásával (MHHS XXX. 23.).

Bogáti itt hozzátesszi még, hogy azok ontják a vért, akik életükben is nyomorgatták és rettegtek a „szenteket“, amiről „szóltunk másszor“. Ez utóbbi megjegyzés az egyetlen fogódzó arra nézve, hogy az 1581-ben Basalban kiadott „Defensio Francisci Davidis“-hez Bogátinak köze volna. Zoványi megengedi, hogy a „költő“ Bogátinak ez egy prózai munkája volt, de félreismerve és magyarázva az egész Bogáti-kérdést, úgy vélekedik, hogy az általa frankfurtinak tartott kiadványba író Bogáti Dávid-parti volt, míg a „baranyai“ nem.¹³⁰

Az előszó részletes elemzése után vessünk néhány pilantást a mű törzsanyagára.¹³¹ Az Apokalypsis szövegének magyarázata elsősorban a görög textus alapján történt. Bogáti sűrűn idéz görögül, ezzel is bizonyítva tudományát. Héberül sehol nem ír, sőt már az első fejezetben lévő héber köszönési formát is Pál leveleire való hivatkozással magyarázza: „Az békesség Sidó forma, mert azok békességgel köszönek mindenkor. Szt. Pal az io társaival igi köszön...“ Mindez egybevév az előszóban elhangzott kijelentéseivel, ahol csak görög tudásáról beszél. Sokat idéz az Ó- és Újszövetségből; nagy teológiai műveltséggel, filológiai jártassággal kezeli a szövegeket, párosítja a hivatkozásokat. Sehol nem tér el a jézusi megváltás koncepciótól, de többször leszögezi, hogy Jézus a küldött, vagy a megbízott, vagy a „...hű tanu...“, vagy az „elsőszülött a holtak közül...“ Ahol érinti a trinitáshívők nézeteit, ott igen eles hangon rögtön támadja is azokat: „Az ki vagion, vala, s. leszen. Ez az Isten minden ioknak kutfeje, oka, adoja, minden üdőben, kinek sem kezdetet, sem veget nem gondolhatta az emberi elme. Ez az igaz Isten. Az haromsagh nem lehet az. Mert abban Ember es szarmazas vagion, kinek mind ideie vagion... Mert üdőbe kellett annak megh lenni“ (25b).

Úgy tetszik, hogy ezek a cáfoló kitérések igen fontosak számára, ezért kerít sort arra, hogy részletesen elemezze a szombat-vasárnap kérdést. Az Apokalypsis 1/10-ből „Az Ur napian“ kitélt emeli ki: „Az Ur napia teremtestől fogva a

szombat, de szombaton nem mondana hogi irjon. Ur napja ez böjt nap is 'Esa. 58.' Ur napia minden Innep nap. Ur napia valmin Isten cselekedik, vagi czelekedöt nagy dolgot mint az prophetak irasaban, mikor az Isten büntettesit jövendölik. Ur napanak hiják az üüdöt mikor az Isten büntet veszt pusztit orszagokat változtatt. De ha nem szabad Irni dolgozni Szent napon ki az Ur napia, hogi hogi volt Janos az Ur napan kin Irni kellett? Mint annak az szonak: 'Valek lelkekben' hija vagyon. Mert tudni kel hol volt megh monda pedigh hogh testben Pathmosban volt, de nem azt hol volt lelekbe, hanem azutan valokból kel erteni hogi Jerusalemben volt. Igj ez szonak is: 'valek az Ur napan' hija vagyon, vagi penigh homaios szó. Ki annji mint 'lelken ragattatok arra az Ur napan, az meljre, el jeo az Ur az ü Christusa' kin büntett. Mert ez könjben mind az napot ez nagj iteletett irja meg. Summa; Ez ünep napon nem volt az dologh mert azon Sidonak Irni nem szabad mert b:n: Az Ur iteleti napan nem volt mert az megjövendo vala hanem lelkiben, elmejeben volt azon Szent, ez szoval azt jelenti hogi minden esze, kedve, lelke cziak azon volt hogi Isten Inditasabol azt meg irhja az Ur előtt. Azért goromba tudatlansag innet vasarnapot koltenj forralni, s azt Ur napanak nevezni kit Szent Irasban Ur napanak sohul nem találunk hanem szombat holdaesten, vagi Szombat masnapanak, vagi Szombat utan elseonek, vagi egyinek. Mert az elseo az dolgos napok közt kin ha nem dolgozol ugí vetkezel az paranczolat ellen. Hat nap dolgozzal s minden dolgod megh szerződ, mert ha szombaton dolgozol vetkezel amaz ellen; Az heted napot az Szombatot (nem azt az kit az ember akarna) szentöl tolczjell, Istenned adjad. Ha penigh vasarnapot teszed az Ur napiava ket vagi harom bizonsaggal tartozol megh bizonyítani, kiben egjiket sem talasz. De az sok emberi szerzesnek egyike az vasárnapi Inneples, s. az Isten napanak ell vesztese kiert teob okokkal eossze, meltan szakadott ell az Sido minden nemzettől. Ez leot hogi masfel száz esztendővel Christus utan az igaz pesach vagi pogaczias Innep napiat megh haborgatak s vegre el vesztek harom száz esztendővel Christus utan az nagj... Constantin Cesar az vasarnapot hagia innepé mint az papok az egi Istent telljes haromma hjvek, es minden emberi szerzes ez oraigh fel kele, ki mia az Isten könyvebe teletik" (35a—36b).

Ez az eszmefutatas mindenekelőtt logikai-filológiai alapokon nyugszik, amelyek Bogáti egész teológiai felfogását áthatják. Ami fejtegetésének tartalmát illeti, az csak az első látásra tűnhet szombatosnak. A bibliai szövegek primér értelmezésének — vagyis az unitárius követelményeknek — már az 1570-es évek közepén olyan kicsengése volt a vasárnap kérdését illetően, hogy az emberi találmány. 1575-ben már néhány radikális érzsű prédikátor, Bogátiéval részben megegyező érvelés alapján, arra a következtetésre jutott, hogy a vasárnap nem kötelező a keresztények számára, mert csak Konstantin császár vezette be. A szombat viszont szerintük, szemben Bogáti álláspontjával, csak az ószövetségi zsidók számára adatott kötelező erővel, tehát ezt sem kell megtartani a keresztényeknek. Tövisi Máté csoportjának fent idézett véleménye háttérben Palaeologus ismertetett álláspontja húzódtott meg, aki szerint ez a kérdés is, mint minden ceremoniális szokás — lényegtelen.¹³² A szóban forgó Apok. 1/10-et Palaeologus a következőképpen magyarázza: „Cum esset dominicus dies, hoc est, quo resurrexit Dominus, qui dicitur primus dies sabbathi. Ita dicitur Dominica Coena, ex opere Domini instituta ad commemorandum, quod Dominus instituisset. Paulus hunc dicit 'unum sabbathi', quando colligebantur dona pro pauperibus Hierosolymitanis, nominat hoc I. Cor. 16, Ita omnes Euangelistae. Unam sabbathi, quae est prima dies sabbathi, aut antecedentis, aut sequentis, quod est magis consumum scripturis, apud quos sabbatum dicitur respectu laboris absoluti diebus antecedentibus [diebus]. Nunquam autem dominicum, sed semper 'primam sabbathi' hunc diem cognominant nostri scriptores. Verum sicut Paulus: kirkos deipnos [úr-vacsora] dixit quod illi non dicunt, ita Ioannes potuit dicere: kirkaké hémera [úr-napja], quod nullus illorum, qui eum atecesserunt.“¹³³ Láttuk, hogy Bogáti nagy tisztelettel hivatkozott Palaeologusra az Apokalypsis-kommentár más helyein. Elfogadta, sőt szinte szó szerint követte bizonyítását e bibliai könyv szerzőjének azonosításakor, itt azonban „goromba tudatlanságnak“ minősíti a vasárnapi ünnepnap megerősítését az Apokalypsis tárgyalt locusából. Azt is láttuk ugyanitt, hogy a pészách ünnep megváltoztatását sem helyesli, és jogosnak tartja a zsidók elkülönülését e kérdésben más népektől. A zsidók megtartják a „pogácsás ünnepet“ annak bibliai értelmében, a többi népek pedig Jézus halála után másfélszáz évvel „meghaborgatták“ ezt a parancsot, amelyet egyébként nem hatálytalanított az Újszövetség. Csak erről a két ünnepről beszél, mert ezeknek tiszteletét Jézus maga is alátámasztotta. Új

tartalmat adott a szombatnak, és megünnepelte híveivel a pészachot. Ezekre tehát nem vonatkozik az Újszövetségben meghirdetett szabadság.

Bogáti Ószövetség-szemléletét láttuk a zoltárparafrázis és más bibliai könyvek megverselésének tükrében. E szövegeket csak az ószövetségi zsidók viszonylatában szemlélte, az azokban lefektetett törvények és teológiai szemlélet Istennek és a zsidóságnak kapcsolatát fejezte ki — véleménye szerint. Az Apok. 1/6. mondatához írt magyarázatában erről így nyilatkozik: „... az Sidok sok üdövel az Jesus előtt Isten sajátí, országa, népeje, papj voltak...“ Látjuk önkifejtését az „Énekek éneke“ interpretációjában is. Bogáti szerint ez a kivételes helyzet akkor szűnt meg, amikor a zsidók nem ismerték fel Jézusban a Messiást: „... azoknak az kik Mózesbe és a prophetákba minden Szombaton olvasnak vala, s mihe sem ertek vala, Mert ha értettek volna az dűcseo Urat az Istent, megh nem ölik vala [Jézust]“ (59b—60a). Másrészt azonban Isten a „... Sidot főnebb hagia...“ és „Sehol oly tiszta hűtöt nem láthata, mint zsidóknál...“

Ez utóbbi két idézet, amely Kohnál és másoknál Bogáti szombatosságát volt hivatva igazolni, nem magyarázható kiszakítva a szerző egész koncepciójából. Bogáti János-Márkus és környezetét, az összes apostolokat zsidóknak nevezi — jogosan. Ezek azok a „hiv Sidok“, akik elfogadták Jézust. A többi „vezér nélkül setét országba bolyga...“, miként az „Énekek-éneke“ Interpretációjában írta, de a legtisztább egyistenhitet őrzik. A vezér természetesen Jézus, hívei a „hiv zsidók“, akik tovább adták Istennek a messiása által küldött újabb tanításait. A „Sido feo nép“, írta a Ps. XXIV. versfőibe, és arról szól parafrázisa, hogy Istennek „Sion kellett“, ami azt jelenti, hogy a zsidókat választott nének kell tekinteni. Bogáti koncepciója szerint ezt az apostolok is megerősítették, különösen Pál a „Rómaiakhoz írt levél“-nek korábban már többször idézett helyein. A Messiás küldetése után a hit által megváltottak tanításai az Újszövetségben kerültek megfogalmazásra, és sok mindenben megváltoztatták a mózesi tan érvényét. De csak azokon a helyeken, ahol ezeket expressis verbis olvashatjuk. „Goromba tudatlanság“ viszont olyan törvények elhagyása, amelyeket nem oldott fel az Újszövetség, ilyen a szombat és a pészach. Más ószövetségi törvény érvényéről sehol nem beszél, csak a zsidók vonatkozásában, még pedig a bibliai időkre visszavetítve. Ezek szerint a rituálék közül az ételtilalmak, az áldozati ceremóniák, a különféle bűnbánó ünnepek és történeti háttérű természetünnepek, valamint az őszi-tavaszi évszámítás, az újhold tisztelése stb. nem maradtak érvényben Bogáti hite szerint. Ezekről sehol sem ejt szót, csak mint az ókori zsidóság kötelező vallási gyakorlatát mutatja be e törvényeket. (41a).

Bogáti sajátos bibliaszemlélete értelmében magyarázza a keresztényekre érvényes rituális szabályokat. Láttuk nyilatkozatát a szombat kérdésében. Az Apokalypsis-kommentárban kifejti nézeteit az ételtilalmak vonatkozásában is. Magától értetődik, hogy ebben a problémakörben is az Újszövetség textusa felől közelít a megoldáshoz. Szemügyre veszi a különféle apostoli nyilatkozatokat, és megállapítja: „Noha Rom. 14 és I. Cor. 8. és egvéb helyeken úgy tetszenék mintha Pál megengedte volna azt mit Act. 15. megtiltanak, de nem engedte meg soha, kiről bizovnság Act. 16/4 és 21“ (Kol. pl. 31a. 47b). Az idézett újszövetségi locu-sokban arról van szó, hogy Pál bizonyos keretek között felmentést adott az ószövetségi ételtilalmak alól, előtérbe helyezve a hit szerepét a megtért pogányok számára. Lényegében csupán a vér és fojtott állat hújának tilalmát tartotta fenn, ahogy arról az Ap. Csel. 15/20-ban az apostolok határoztak. Elméletileg ez azt jelenti, hogy Bogáti eltekint az Ószövetség általános ételtilalmaitól, és a keresztényekre csupán az apostoli nyilatkozatokban elhangzottakat tartja érvénybe lévőnek.

Mindebből következik és Bogáti számtalan helyen explicite is nyilatkozik az Újszövetség leglényegesebb újításának, a hitből való igazulásnak elfogadásáról. Ezt a hittételt az evangéliumok és az apostoli iratok számtalan helyen kifejtik, és így az Újszövetség inspirált voltában egy percig sem kételkedő Bogáti számára ez a döntő teológiai élmény. Az Apokalypsis bevezetéséből már idézett nyilatkozata szerint „... mást [ti. másik Messiást] ... sido se várjon s a pogány is nyugodjék az hittel talált szentséggel.“ A hit üdvözítő erejéről szóló isteni kinyilatkoztatás elfogadása nem mond ellent, sőt alátámasztja korábbiakban bemutatott kritikai nézeteit. Amikor filológiai indokoktól vezérelve kételkedik, sőt megtagadja Páltól a „Zsidókhöz írt levél“ szerzőségét, ezzel nem veti el annak tartalmát. Éppen filológiai bizonyításának egyik fontos sarkpontja, hogy ha a többi apostoli levelet, melyeket szerinte hitelesen Pál írt, összehasonlítjuk a „Zsidókhöz írt levéllel“, ki-

derülnek a „phrasis“-beli eltérések. A hitből való igazulás tanát tehát az ihletett és általa bizonyítottan Páltól származó epistolákból merítette.

Bogáti Apokalypsis-komentárjának mondanivalóját természetesen ez az alapvető keresztényi hittétel határozza meg. Szerinte az isteni küldött Jézus-Messias iratta ezt a könyvet Jánossal, akit Márknak is hívtak. Az Istentől kapta információit mennybe menetele után, amit egy angyal útján közölt Jánossal: „Tehát teljesebb értelmet vőtt az égben az Jézus Christus az Jövendő veszedelmek felől angyal által s ugy jelentette meg azt onnat s megizente Apostolinak, tanítványinak, szentinek mi jó Jeruzsálemre...“¹³⁴ A költő-teológus értelmezése szerint Jézus számára „...ez az győzelem, az bosszuállás az én ellenségeimen az sidókon s az egész könyv erről iratott.“¹³⁵ Ennek megfelelően historial keretbe vonja az Apokalypsis képeit, és megállapítja, hogy János jövendőt írt, és az bekövetkezett a zsidókon. Jézus, mivel a hiten keresztül új népet kapott „a pogányság boldogulása kezdetit indítsa s az zsidók végét... jelentse“, halála után elfoglalta égi trónusát: „Lön pedig az Jézus halála után első szülötte Istennek vagy ez világnak minden országin és királyin Ur.“¹³⁶ A hittel hozott üdvözülést a zsidók elvetették, ezért Jézus halálával Új szövetség jött létre: „Azért mondják az mi Apostolink, hogy az Uj Frigy az Jézus vérevel, vagy halálával lött és erősödött. Melly vérrrel ment be ő az Sanctariumba egyszer s örök váltságot tött.“¹³⁷ Ekkor Isten kiterjesztette Jézus uraságát a zsidókon kívülre, „s mindent talpa alá vete, mindent örökölni neki hagyá“ (uo.). Jézus tehát Christus és király új népen, új országa van, ahol uralkodik. „Ez lön mihelyt az hüt ajtja nyilék az pogányoknak az üdvösség kezdetire és az metszés ajtja, ki Christus halála előtt vala nyitva, az pogányoknak betétették.“¹³⁸ A kereszthalál tehát áldozat volt a bűnökért, és hittel megtalálható üdvösséget hozott a világra: „...mint egy tiszta kedves áldozat után vala ez bűn bocsajtás. Igy Jézus engedelmsége után lön az pogányság szenteltesse s hivatala Istenhez.“¹³⁹ Bogáti nyilvánvalóan Palaeologus hatására világosan megfogalmazza, mit jelentett a pogányok számára a hittel hozott üdv: „Először csak az Sidók valának Szentek, de az után az Pogányok is, az kik Christusnak vallják az Jézust, s a bálvány imádatát el hagyják, s az igaz Istenhez térének. Mind az ő magok, s mind maradéjkok Szentek.“¹⁴⁰ E szentek földi feladata pedig nem más, mint megtartani azokat a parancsolatokat, melyeket az apostolok keresztül kinvitatkoztattott Jézus — azaz az Újszövetség szerint élni. Jutalmuk az égi Jeruzsálemben vett „rész“, amely az utolsó ítélet után biztosítja számukra az örök üdvösséget.

Végül egy apró szövegekritikai megjegyzésre kell felfigyelnünk, amely itt is igazolja, hogy Bogáti a filológiai-logikai Újszövetség-szemlélet elkötelezett híve volt. Az Apok. 13/18-hoz írt kommentárjához hozzáfűzte: „Ez kis cikkelt, toldalékot nem János írta, mert valahol János esztendőt ez könyvben, holnapot. napot orát ha tán nevez. nyilván ki írja a számot nem quottákkal, mint az 666. Ugyan az Görögben oda alább is ezen dolgokról emlékezik. De ez 666 nem hozza elő.“¹⁴¹

Bogáti egyéniségére és a XVI. századi Erdély utolsó évtizedeiben kialakuló ideológiai áramlatok elkülönülésére is jellemző fényt vet szerzőnknek a művet záró fohásza: „Áldott örökkön örökké az ki a fáradtnak erőt ád; az ki az sötétségéből ily nagy világosságra hozott, mely az Apostolok ideje után ez ideig nem hogy magyar nemzet között, de egész Európa országiban nem volt.“¹⁴² E szavakból világossá válik, hogy Bogáti Fazekas Miklós tudatosan és nem kis büszkeséggel valotta minden irányzattól való függetlenségét.

Megfordítva a dolgot, e szavak nyomán és ideológiájának ismeretében lehetőség nyílik az általa képviselt álláspont hatásának felmérésére.

Szó esett már arról, hogy Gerendi János főúr udvarában többször megfordult Bogáti, sőt egy ideig udvari papja is volt. Christian Francken 1585. január 6-án Gerendinek írt leveléből azt is megtudhatjuk, hogy a „szombatosság“ megalapításával vádolt főúr lényegében csak azokat a rituálékat tartotta meg, melyeket Bogátiól átvett.¹⁴³ Kornis Farkas udvarában nem tudjuk, mi volt a helyzet, de az a körülmény, hogy Bogáti évekig ott is papként működhetett, azt látszik bizonyítani, hogy Kornis legalábbis ideig-óráig elfogadta prédikátora egyéni nézeteit.

Ezek után szembesítve Bogáti Fazekas Miklós vallását a szombatosokéval, azonnal nyilvánvalóvá válnak a leglényegesebb eltérések. Elsősorban és mindenkélt az, hogy az erdélyi szombatosság szervezője és főideológusa, Eössi András „Glerius Matthias“-ra hivatkozva sorolja fel felekezetének ideológiai tételeit. Ezeket pedig éppen a legújabb kutatások szerint sikerült elkülönítenünk az erdélyi egyéb radikális antitrinitárius felfogásoktól. Másrészt viszont maga Bogáti is egye-

dülállóan vallotta saját nézeteit, amit aligha tehetett volna abban a szellemileg igen mozgékony körben, ahol mozgott, a leleplezés veszélye nélkül. De az egyes fontosabb hittételelemnek vizsgálata is bizonyítja Bogáti teóriaalkotó voltát és a szombatosoktól való függetlenségét.

Eőssi András és követői a Törvény érvényét változatlanul fennállónak tartották. Saját szavaik szerint a zsidóktól csak annyiban különböztek, hogy Jézust Messiásnak tartották: „Mostanj sidoktól küleombeozni kell / Ez czikkeolyben, hogj az Jesust Christusunak ismeriük.“¹⁴⁴ A szombatosok tehát azért tartották a Törvényt, mert az érvényben van Jézus halála után is. Bogáti azonban azért lépett fel a Törvény néhány rituális előírása mellett — mert azokról vagy nem nyilatkozott, vagy megerősítette azokat az Újszövetség. Ez elméletileg különbözik a szombatos érveléstől. Bogáti így néhány rész kérdésben a gyakorlatban találkozott Eőssi nézeteivel. Elméletileg azonban elválasztotta őket az az alapvető ideológiai álláspont, miszerint a szombatosok „egyeznek a zsidókkal“¹⁴⁵. Bogáti viszont nem, amint azt — sőt éppen ellenkezőjét — az Apokalypsis-kommentárban kifejtette.

Bogáti krisztológiájára is az Újszövetség logikai-filológiai elemzése során kialakított felfogása volt jellemző. Ennek a könyvcsoportnak tüzetes vizsgálata után jelentette ki, hogy Jézus ellenségei, a zsidók elvesztették minden kiválasztottságukat, és helyükre egyértelműen a megtért pogányok léptek. Jézus kereszthalála áldozat volt a bűnökért, és ezzel megszerezte királyságát és uraságát az azóta épülő új Jeruzsálemben, amely a szentek lelkeinek gyűjtőhelye, és amely az utolsó ítélet után lesz bemutatva az Istennek. Addig is az égben épülő új Jeruzsálemben uralkodik szentjeivel Jézus.

A szombatosok ezzel szemben úgy vélekedtek, hogy Jézust a zsidók nem fogadták el — és ezért a próféták által neki ígért földi királyságát nem foglalhatta el. Halála után, amely mártíromság volt, és nem a bűnökért hozott örök áldozat, nem király, nincs birodalma. Passzívan várakozik, amíg Isten neki adja a megígért földi királyságot. Ez a királyság konkrét megfogható földi uralom lesz, ahol a megvalósult prófétai jóslatoknak megfelelően a „szentek“ együtt uralkodnak Jézussal. A „szentek“ kifejezést a szombatosok úgy értették, hogy akik pogány létükre hittek Jézusban és az apostolok halála után megtartották a továbbra is érvényben maradó öszövetségi parancsolatokat — azok a „szentek“. Itt rejlik a leglényegesebb különbség Bogáti és a szombatosok között. Míg Bogáti szerint az Isten és ember közötti új szövetség létrejött és ennek megszövegezése az Újszövetség, addig a szombatosok szerint új szövetség nincs, mert Jézus messiási küldetése megghiúsult. Eőssi és követői nem reménykedtek a Jézus által báránként hozott megváltásban azután, hogy kereszthalálával a neki ígért földi királyságot nem tudta átvenni. Várták újabb eljövételét — éppen az Apokalypsis szövege alapján —, és remélték, hogy akkorra az emberek tanulnak az első eljövetelek történetéből, és csatlakoznak hozzá. A testi bűnököt feladják, és lelkükkel közledek az újra eljövő Jézus-Messias felé. Ez lesz a próféták által megjövendölt földi birodalom, ahol majd a lelkiség dominál és nem a testi bűn. Ekkor élnek a „szentek“ és uralkodnak Jézussal. E birodalom időtartamáról egyértelmű nyilatkozat nincs, csak annyi biztos, hogy a szombatosok ezutánra tették az utolsó ítéletet.

Lehet, hogy Bogáti az Apokalypsis-kommentár előszavában a szombatosokra utal, mikor kijelenti: „...ezer jó lako esztendő hirdettek, mellyben czak az szentek támadnak fel s. uralkodnak az Christussal. Nekem ugy tetszik, hogy mind gyomrok fájt ezféle magyarázóknak... Az kik... az ezer esztendő lakást Christussal izlették kik ellen noha sokat irhatnék... stb.“¹⁴⁶ Az is lehet, hogy éppen Karádi Pálnak szólt ez a kihívás, aki úgyis megkritizálta szerzőnket. Mindenesetre annyi tény, hogy Bogáti a szombatosokkal ellentétben nem konkrét földi királyságot várt Jézus újra eljöveteletől, hanem az utolsó ítélet után valamiféle csodás új földön és új Jeruzsálemben a halála óta király és úr Jézus által hozott lelki megváltást. Ez pedig koncepcionálisan különbözik a szombatosok elképzeléseitől.

Végül pedig a szombatoság másik nagy alapelveinek jelenlétét sem találjuk Bogátinál. Eőssiék és követőik úgy vélekedtek, hogy Jézus egyik fontos útmutatása volt, amikor a „Mózes székiben ülök“, írástudók magyarázataira hívta fel hívei figyelmét. A mózesi Törvény érvényben maradt, és azt „Az zent prophetak, es sido bölczyek mind megh feytöttek / Kikben Christusis apostollokkal egyget erteot veleok“¹⁴⁷. Az értelmezés lényege szerintük az, hogy: „A teörvennek derekanak / Agay es czieömeötey / Eö magabol folnak mind ki / Beottüyebeol zarmaznak kj.“¹⁴⁸ Ez nyilvánvaló Eőssi számára, hiszen azt jelenti, hogy a Törvény értelmének továbbfejlesztését maga Jézus is a zsidó bölcsek kezében látta biztosítottnak, és

azok bővítő, magyarázó tevékenységében fogadta el: „Parancziolla Christus az a közönségnek / Az mit mondnak, mindent meg fogagianak, / Moses zekiben ülő irás tudok / Jouallotta minden tanításokat.“¹⁴⁹ Így a szombatosság elméletileg — hiszen rabbinikus irodalomhoz aligha juthattak — készek voltak átvenni a zsidó bibliai exegézis következményeit, a rituálékat is. Sőt Eőssi rajongó tudatlanságában a Talmudot az evangéliumok mellé állította: „minek követése aztán Isten szava és szentté teszi az embert“¹⁵⁰. Mindez homlokegyenest szemben áll Bogáti felfogásával. Bogáti nemhogy követendőnek, hanem éppen minden probléma lényegének tartotta, hogy a zsidók nem voltak hajlandók letérni a hagyományos rabbinikus szemlélet útjáról. Szerinte a Jézust megtagadó zsidók ellen Isten bosszút esküdött, és Messiása kínhalála után elpusztította még nyomait is az egykori zsidó vallásnak. Az új szövetséggel új nép jött, a régi átok alatt van. A megtért pogányoknak nincs szükségük az ószövetségi rituáléokra sem, nemhogy a rabbinikus tételre. Ha egyáltalán valamit érdemesnek tart a zsidó hagyományból, az nem több és nem kevesebb, mint a saját koncepciójában is felhasználható exegézis eredmények, melyek révén jól forgatható érveket kapott a trinitás tagadásához és más ószövetségi szövegkritikai problémák megoldásához. A zsidó ószövetségi valláshoz való bármilyen közeledés azonban lényegbe vágó istentagadás és Jézus újabb megfeszítése lenne számára. E nézetek melletti elkötelezettségét külön kihangsúlyozza az a körülmény, hogy tudományos képzettsége, olvasottsága révén sokkal többet tudott és ismert a rabbinikából, mint Eőssiék.

Kérdéses, hogy mindezek ismeretében a szombatosság felé hajló Kornis Farkast, az Apokalypsis-kommentár címzettjét mennyire nyugtatta meg Bogátinak e mű előszavában és szövegében vázolt „vallása és értelme“. Mindenesetre ezután nem sokáig éltek közös fedél alatt.

Bogáti 1591. április 7-én második feleségétől született leányának áldoz sorokat naplójába, még Homoródszentpálon. Ezután nincs több datált bejegyzés az Eber-féle kalendáriumban. Lehetséges, hogy Bogátinak 1591. július 1-ét követően felajánlottak egy kolozsvári prédikátori állást¹⁵¹, ami a Kornis-portán elfoglalt helyéhez viszonyítva lényeges előrehaladást jelentett számára, és ezért távozott Homoródszentpárról. De az sem kizárt, hogy Kornisnak már nem felelt meg Bogáti vallása, és ő szorgalmazta távozását. Akár így, akár úgy, annyi bizonyos, hogy Kolozsváron találjuk mint prédikátort, és ez egyúttal azt is jelenti, hogy nem volt áthághatatlan szakadék közte és Hunyadiék között. A Kolozsvárra költözés időpontját csak közelítéssel határozhatjuk meg. Július elsején még mások töltötték be a prédikátori állásokat. Kornis György, Farkas külföldön tanuló fia 1591. augusztus 28-án Heidelbergben kelt levelében azt írja apjának, hogy az otthoni dolgokról „Bogathi Pelides Uram levelebyl“ értesült. Kornis diákfia Pádovából 1591. november 7-én kelt levelében pedig azon sajnálkozik, hogy „Az Bogathi Pelides Uram“ hozzá írt sorait nem kapta meg apja augusztus 4-én írt levelével együtt. Az történt ugyanis, hogy Kornis György október 21-én már Pádovában tartózkodott¹⁵², és apja említett levelét még Heidelbergből való elutazása előtt kézbesítették neki. Talán valamikor október első heteiben. Ha tehát tudomása van egy neki elküldött, Bogáti által írt levélről, az mindenesetre augusztus 4. körül íródhatott, s eszerint Bogáti 1591. augusztus elején még biztosan Homoródszentpálon tartózkodott. Kornis György apjának írt november 7-én kelt válaszelevelében egvéb-ként sűrűn beszél egy másik Bogáti Miklósról, aki vele együtt lakik Pádovában. Arról azonban nem esik szó levelében, hogy „Bogathi Pelides Uram“ elhagyta volna Homoródszentpált, amiről apja bizonyára értesítette volna augusztus 4-én kelt levelében.

Másrészt Bogáti Fazekas Miklósnak még 1591-ben több munkája jelent meg Kolozsvárott — kisebb-nagyobb világi históriák. Heltainé ekkor adta ki az „Aspasia“-t¹⁵³ és az „Ez világi nagy sok zürzavarról“¹⁵⁴ szóló éneket. Mindezek megszervezéséhez idő kellett, legalább három hónap, és mivel a költőzkodést is nehéz elképzelni a késő őszi-téli hónapokban, a legvalószínűbb, hogy szeptember körül hagyta el Kornist. A következő évben pedig a „Castriota György“ második kiadása¹⁵⁵ hagyta el Heltainé sajtóját, címlapján a következő szöveggel: „Mostan ujólan az authortól által olvastatván és megkorrigáltatván kinyomtatott Colosvárat 1592 esztendőben.“

Ez 1592. esztendő Bogáti halálának éve. Az „Unitárius egyháztörténeti kézirat“ elbeszélése szerint: „Infelix et fatalis fuit Annus ille 1592... praeter Demetrium aliquot hominibus Ecclesiam spoliavit, Ante Demetrium enim superioribus mensibus mortuis Stephanus Basili, Nicolaus Bogati, N. Pictoris [!] magna Ecclesiae ornamenta.“¹⁵⁶ Hunyadi Demeter 1592. július 8-án halt meg, utolsó nagyobb egy-

házi tevékenysége volt, hogy ez év április 25-i keltezéssel gyűlésbe hívta egyháza papjait. E gyűlés célja a hivatalos irányánál radikálisabb prédikátorok megrendszabályozása volt. Pírnát Antal legújabbban rámutatott, hogy a meghívó levél szövegében már úgy emlegeti néhány elvbarátját, hogy azok elhunytak.¹⁵⁷ Egy másik forrás, az Eössinek tulajdonított „Moses prophetaanak istentől...” felsorolja azokat a prédikátorokat, akik nem voltak hajlandók elfogadni Christum imádásának tanát. Ezek között szerepel „Bogatj Miklós” is. A szombatos szerző tollából származó beszámoló szavai szerint: „Hunyadi Demeter addig addig forgolódék, hogy fejedelem erejével... ez papoknak kezdte nyakukra vetni erőszakkal az ő rendelésit és találmányit. Tudni illik imezt: az Christust is imádhadjuk, testi lelki jókat kérhetünk tőle most is...” Ezek után elmondja, hogy jó néhányan Hunyaditól való félelmükben elárulták az igazságot, majd így folytatja: „Ez néhány személyek penig, Bogáti Miklós, Erdődi András... ellenek állanak, kiért rájuk megdühödvén prédikálásoktól ugyan azon egy hűtben lévő atyafiak őket megtilták. Hiszem árultatás ez!”¹⁵⁸ A fentiek nemcsak szerzőnk életrajzához nyújtanak újabb fogódzót, de egyértelműen bizonyítják azt is, hogy Bogáti Fazekas Miklós nem volt szombatos. Az idézett irat ugyanis azt mondja, hogy azért árulás Hunyadi cselekedete, mert azokkal szemben járt el becstelen módon, akikkel egy hiten volt. Bogáti és társai tehát Hunyadiékkal voltak egy hiten, vagyis unitáriusok voltak, de hűségesen kitartottak Dávid Ferenc nonadorandus tétele mellett. Hunyadi ezért tiltotta el őket a prédikálástól, és nem szombatoságuk miatt. A beszámoló szombatos szerzője a Hunyadi-féle unitárius egyház belső romlottságára hívja fel a figyelmet azzal, hogy ezt az „árultatást” vázolja.

Mindez 1592. május 31. után történt, mert a gyűlést összehívó levél ezt a napot gyűlekezés napjaként említi. Valószínű, hogy a napokig folyt vita és a renitens papok kizárása csak június első felében történhetett. Pírnát kutatásai alapján az is kétségtelen, hogy e szöveg keletkezése még július 8. előttré tehető, mert Hunyadi haláláról nincs szó benne. Ezek szerint Bogáti halála mindenesetre június eleje után — ide kell még számítani a hírek terjedésének idejét, a terjedelmes vitáit megcsövegezését, de július 8. előtt következett be. Ez a végső dátum is természetesen csak akkor állja meg a helyét, ha elfogadjuk az „Unitárius egyháztörténeti kézirat” hivatkozás nélküli állítását. Mivel azonban az ott emlegetett hónapokról nem lehet szó, legfeljebb hetekről, az sem látszik valószínűtlennek, hogy Bogáti túlélte Hunyadit. Annyi azonban bizonyos, hogy 1592. november 27-én nem volt életben. Ezen a napon a kolozsvári városi tanács határozatot hozott árváinak megsegítése ügyében. Talán az is mond valamit halála dátumának dolgában, hogy ugyanezen a gyűlésen Hunyadi Demeter árváiról is gondoskodó határozat született.¹⁵⁹

„Bogáti fia” vagy a „kys Bogati” a következő években is előfordul Kolozsvár város számadáskönyveiben. Úgy látszik, a város szemmel tartotta és ellátta egykori prédikátorának gyermekét. 1593-ból említik a bejegyzések; majd 1595-ben Marosszentgyörgyről Kornis Farkastól apja könyveit hozzátják el. Ennek az információnak alapján elképzelhető, hogy Bogáti naplója mellett más forrásokat is rejt még a kolozsvári könyvtár. Végül 1597-ben Kőműves Ferenc regestrumában többször esik szó Bogáti fiának szükségleteiről, amelyekre a város pénzt folvosít.

Bogáti Fazekas Miklós életrajzának és eszmetörténeti helyének értékelését ezzel lényegében lezártunk tekintjük, annak ellenére, hogy Dézsi Lajos egy kötetlából kiáztatott töredék nyomán egy 1598-ban írt Bogáti-művet vélt felfedezni.¹⁶⁰ A megmaradt szövegtörmelékeket egy kolligátum őrizte meg, amelyet az egykori könyvkötő csíkokra szabdalt nyomtatványlapokkal erősített össze. Az egyes csíkokon részben vagy egészben maradtak versszakok. Dézsi e csíkokat úgy rakta össze, hogy azokból hét levélnyi összefüggő szöveget vélt rekonstruálni. Az általa feltételezett leveleknek sem száma, sem jelzete, sem őrszava nincsen. Tartalmukat tekintve Dézsi úgy vélekedett, hogy azok Demeter históriáját adják, mégpedig Plutarchos Demeter-életrajza alapján. átszöve Lukianos alapján Stratonica szerelmi epizódjával. Ebből a feltevésekből kiindulva rakta sorba a töredékeket és olvasta össze a versföket: „...sa...ignob...s meis... gesserit...nstabill... praeli... mul... udi... um... Kam... bon... ag neke... est... uri... tibi... usa... Bog... thi... uir... ingenio...” A feltehetően utolsó versszak zárósora datálja a szöveget: „Olvastam ezt görögöböl íram magyar nyelven / Az ezeröttszázkilencven és niolecz esztendőben.” Az utóbbi sornak csak a felső része maradt meg.

Természetesen már Dézsi is meggondolkoztatta Bogáti művének posthumus volta, Schiller idézi mesterének szóbeli tájékoztatását, amelyből kiderül, hogy Dézsi nyomdatechnikai hibára gyanakodott. Véleménye szerint a nyomdász felcserélte

a szerzés évét a nyomtatás évével, s így az 1598. év a nyomtatás ideje.¹⁶¹ Zoványi úgy nyilatkozott, hogy ezt „elvégre csakugyan ki lehetne magyarázni valahogy...”¹⁶²

Véleményünk szerint semmi sem indokolja, hogy feltételezzük egy 1598-ban alkotó Bogáti létét. A fentiekben bebizonyosodott, hogy a görög-latin forrásokon nyugvó széphistóriák szerzője azonos a teológus Bogátiival, és így, ha ez másik személy lenne, vagy esetleg Bogáti fia, úgy ennek a feltételezett költőnek csak ez az egy munkája maradt volna fent. És ez az egy mű is kísértetiesen hasonlít a fentiekben tárgyalt Bogáti hasonló jellegű munkáihoz. Másrészt a Demeter históriája — datálásán kívül — semmi jelentős változást nem mutat Bogáti költői vagy eszmetörténeti fejlődésében. Ezért, ha elfogadjuk Dézsi feltevését, hogy a könyvecske szerzője Bogáti Fazekas Miklós, úgy el kell fogadnunk azt az állítását is, hogy e munka szerzőnk halála után látott napvilágot.

Végül szólnunk kell néhány kisebb öszövségi részlet verses átírásáról, amelyeket Varjas Béla az általa használt kolozsvári kódexben, Bogáti műveinek szövegkörnyezetében talált. Előttük a Jób-parafrázis kapott helyet, utánuk az „Énekek-éneke”.

E töredékek tartalmukat tekintve laza összefüggésben állnak egymással, sorrendjük szerint első: „Testamentum Iacob. Gen. 48. et 49.,” a versfők: „Az Testamentum illien lehet beölcz attiatol.” Ezt követi: „Carmen mosis Epinjcion. Exod. 15.,” versfők: „Uj dologrol uy Enek kellien.” Majd „Perpetuum Carmen” versfőket adja a „Numerj Cap. XXI.” címet viselő ének. Ugyanennek a bibliai fejezetnek folytatása a „CARMEN AMORRHAEUM. Num. 21.,” versfői: „Viktoria.” Végezetül „NUMERj [!] XXII. XXIII; XXIII.” következik, versfői: „Enkomjun Hebraeorum Et probrum Eksteriorum populorum canit.” Úgy tetszik, hogy Mózes könyveiből a győzelmi énekeket próbálta megverselni egy korai szombatos költő. Teológiai hovatartozását ugyan nem lehet kiolvasni soraiból, mégis az a valószínű, hogy írójuk Eössi valamelyik híve lehetett. Erre utalnak azok a kitételek, amelyekben a történeti összefüggéseket post-biblikus időkre is kivetíti. Így pl. a Gen. 49/10-nek megfelelő sor: „Nem kell Iudastol El az szent palcza / mert magua lezen bodog kirallia, / azért ü szavat szamtalan nep hallia”; a Num. 24/24-ben beszél a görögökről, majd az olaszokról, „de ükis uegre El veznek, / mint rontoj az szent nepnek”. A szerző kifejezőeszközei és rímekészése nem érik el Bogáti színvonalát, az eredeti szövegtől való távolsága is nagyobb, mint azt Bogátinál megszoktuk. Elképzelhető, hogy Bogáti műveinek hatása alatt egy kisebb tehetségű szerző írta ezeket az énekeket, valamikor az 1590-es években. Bogáti életművének vizsgálatakor tehát e töredékeket figyelmen kívül kellett hagynunk.

Összegezve a Bogáti-kérdésekre adott válaszainkat, megállapíthatjuk, hogy forrásaink részletes elemzése nyomán kétségtelenné vált, hogy Bogáti Fazekas Miklós néven csak egy személy hagyott ránk irodalmi alkotásokat. Ez a Bogáti készített naplófeljegyzéseket, amelyek tartalmazzák azokat az adatokat, melyek más művei és a kortársak megjegyzései alapján kiegészítve, a lehetőségek szerint kikerekítik életrajzát. Ugyanezen a helyen beszámol olvasmányairól is, és az itt szereplő munkákra hivatkozik verses széphistóriáinak keretében. A napló fogódzót nyújtott egy névtelenül megjelent műve szerzőségének tisztázásakor, és igazolja, hogy költőnknek aktív és passzív görög nyelv tudása volt a közhasznú latin mellett. Baranyai tartózkodása idején készítette a zsoltárparafrazist, latin és görög források alapján, kiegészítve versét a latinra fordított rabbinikus irodalom megjegyzéseivel. Az „Énekek-éneke” versfőiben maga is bevallja, hogy nem tudott héberül, és a zsidók bűne Jézus messiási küldetésének meghiúsulása. Ez a XVI. században közkézen forgó értelmezés kibővítve visszatér az általa írt Apokalypsis-kommentárban, ahol a hitből való „igazulás” mellett és a chiliasmus ellen foglal állást. Másrészt a szerzence forgandóságát emlegeti már az „Ester dolgá”-ban, majd egész könyvet (Jób-parafrázis) szentel a földi — számára érthetetlen — igazságtalanságoknak. A megoldást Isten titkos kiegyenlítő hatalmában találja meg, az egyén vonatkozásában a Jób-parafrázisban, teológiai szinten az „Énekek-éneke”-ben. Az Apokalypsis-kommentárban kifejti, hogy a megváltás csak az égben következik be, és új Messiást senki se várjon. A Törvény érvényességét csak a bibliai zsidóságra vonatkoztatja, de azoknak a szabályoknak érvényét változatlanul tartja, amelyek alól nem adott szabadságot az Újszövetség. Bár filológiai érdeklődése elvezeti a rabbinikus forrásokig, tartalmilag csak itt-ott érintkezik azokkal. A kortárs unitáriusok felekezetük jelesei között tartják számon, a kortárs szombatosok is unitáriusként említik. Világnézete átmenetet képez az antitrinitárius ideológia konzervatív és radikális irányzata között, de a szombatoságig nem jutott el.

Életművének jelentősebb része kéziratban maradt. Ezek a bibliai parafrázisok és kommentárok, melyekkel kiszélesítette az erdélyi radikálisok filológiai horizontját. Ez irányú tevékenységével lényegében lezáródik a héber források szerepe az antitrinitárius ideológia unitárius szakaszában. A hagyományos keresztény dogmák fokozatos tagadásával felszámolt kombinatív filológián nyugvó teológia előbb helyet adott a racionalizmusnak, majd a rációnak adott összes engedményét visszavonva ismét a bibliai szövegkombinációk irányába indult el. Az erdélyi szombatosság sajátos ideológiai formációja a rabbinika beáramlásához nyitott kaput. Néhány évtizeddel később Péchi Simon tartalommal töltötte meg ezt a lehetőséget.

JEGYZETEK

- ¹ A korai, Bogáttal foglalkozó irodalomtörténeti munkákat lásd *Szinnyei József*: Magyar írók I. Bp. 1891. 1160—1162.
- ² *Jakab Elek*: Bogáthi Fazekas Miklós XVI. századi magyar teológus és költő. KerMagv 1880. 1—14, 159—168, 239—251.
- ³ *Kohn Sámuel*: A szombatosok, történetük, dogmatikájuk és irodalmuk különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira. Bp. 1889. 140—155.
- ⁴ *Dézsi Lajos*: Bogáthi Fazekas Miklós élete és költői működése. Bp. 1895.
- ⁵ *Kanyaró Ferenc*: Bogáthi zsoltárai az árulók és üldözők ellen. KerMagv 1902. 33—42, 148—162.
- ⁶ Irodalomtörténeti Közlemények (ITK) 1902. 454—466.
- ⁷ KerMagv 1902. 261—270.
- ⁸ *Borbély István*: Bogáthi Fazekas Miklós zsoltárfordítása. EPhK 1914. 1—16.
- ⁹ *Schüller István*: Bogáthi Fazekas Miklós élete és vallásos tárgyú költészete. Bp. 1915.
- ¹⁰ *Zoványi Jenő*: A két Bogáthi Fazekas Miklós. EPhK 1935. 82—86.
- ¹¹ A magyar irodalom története I. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 508.
- ¹² Tudomásunk szerint Keserű Bálint most készíti a sajtó alá egy eddig ismeretlen Francken-szöveget, amely közelről világítja meg ezt az érdekes irányt. Addig lásd: *Firpo, L.*: *Bulletino della Societa di Studi Valdesi* 1958. 51. skk.-Pirnát, Helikon.
- ¹³ Eredetije: Kolozsvár, 3. sz. Akadémiai (volt Unit. Koll.) Könyvtár. Mikrofilm: OSZK F. M. I./052. — *Pokoly József*: Bogáthi magáról és Dávid Ferencről. KerMagv 1902. 262—266.
- ¹⁴ *Schüller István*: i.m. 4—5.
- ¹⁵ *Kanyaró* rámutat arra, hogy Dézsi tévedett, amikor nem vette figyelembe a görög változatot is. (Felvilágosító észrevételek Bogáthi családi érdekű feljegyzéseihez. KerMagv 1902. 269.) A „Pelides“-t Fazekas-finak lehetne esetleg fordítani, és ezzel magyarázatot nyerne egy későbbi tárgyalandó zsoltárkéziratának felirata is: Bogáthi Fazekas fia Miklós.
- ¹⁶ *Dézsi Lajos*: i.m. 13—25.
- ¹⁷ *Nagy Kálózi Balázs*: Károlyi Péter. *Studia et acta ecclesiastica*. II. Bp. 1967. 473—515.
- ¹⁸ Régi magyar nyomtatványok (RMNy). I. 1473—1600. Szerk. Borsa Gedeon. stb. Bp. 1971. 691.
- ¹⁹ *Kanyaró Ferenc*: i.m. 148.
- ²⁰ Unitárius egyháztörténeti kézirat (UEK). Kénosi Tózsér-Uzoni Fosztó: *Historia ecclesiastica Transsylvaniae-unitaria*. I. 264/b. Mikrofilm: MTAK A/559—563. — Lásd még: *Borbély István*: Unitárius polemikusok Magyarországon a XVI. században. Kolozsvár 1909. 77.
- ²¹ *Borbély István*: A mai unitárius hitelvek kialakulásának története. Kolozsvár 1925. 18.
- ²² Lásd: *Pokoly József*: Az erdélyi ref. egyház története. Bp. 1904. I. 230. Idézve a Kolozsvári Városi Tanács 1570. jan. 3-i tanácsülésének jegyzőkönyve: Protoc. 3.
- ²³ *RMNy* I, 385.
- ²⁴ *Dézsi L.*: i.m. 8.
- ²⁵ *Dézsi L.*: i.m. 10.
- ²⁶ *Dézsi L.*: i.m. 19—20, 29.
- ²⁷ *TT* 1880. 643.
- ²⁸ *RMNy* I. 384.

- ²⁹ Uo. 383.
- ³⁰ Dézsi L.: i.m. 22.
- ³¹ Schiller I.: i.m. 9, 42.
- ³² RMNy I, 386.
- ³³ Teljes címe: „Ester dolga Dedicatio et Argumentum in capitibus versuum. Eszes fejedelem asszony nemzetit segítse. Feidelmet urát sokbol meg intse. Az niomorultokhoz szeligitse. Estert kövesse. Nagyságod töllem jo neven vegye“. RMNy I. 386. — Szabó Károly anonymként sorolta az RMK-ba. — Thury Zsigmond indoklás nélkül Bogáti munkájának tartja (Századok 1908. 942.). — Katona Lajos Bogáti nevére szóló hivatkozást vél benne felfedezni. (246—248.). — Schiller a munka fordulatai és nyelvi sajátosságai alapján tulajdonítja neki (38—45.).
- ³⁴ RMNy I. 358.
- ³⁵ MIT I. 508.
- ³⁶ RMNy I. 493.
- ³⁷ Katona Lajos: A magyar elbeszélő költészet a XVI. században. Előadásai után jegyezte Kiss Gyula. Bp. 1900—1910. 27—30; Régi Magyar Költők Tára (RMKT). Szerk. Sziládi Áron. VIII. 258—260, 479.
- ³⁸ „1582. ápril. 18. Nicolaus Staraius moritur tertia nocturna. Thordae.“
- ³⁹ Ez az egyenes utalás az antitrinitárius Jézus-konceptióra. — Filológiai hátterét lásd Enyedi-nél RMK I, 494, 6. — Vö. Dán Róbert: A hazai antitrinitárius irányzatok hátteréhez. Itk 1970. 199. — Bogátinak ezzel egybehangzó nyilatkozata olvasható 8. zsloltárában (37—38) is.
- ⁴⁰ Cook, H. J.: The text of the Greek versions of the book Ester. In: Zeitschrift für alttestamentliche Wissenschaft 1969. 369—376.
- ⁴¹ Katona L.: i.m. 248—249.
- ⁴² Magyar-Zsidó Oklevéltár (MZsO) V—XIV. Szerk. Scheiber Sándor. Bp. 1959—1972. VIII. 259.
- ⁴³ Az Eber-kalendáriumnak fontos szerep jutott később a szombatos kalendárium kialakulásában, de a Purim ünnepét még Péchi Simon sem vezette be. Vö. Dán Róbert: A szombatos kalendárium. Országos Széchényi Könyvtár (OSzK) Évk. 1968—1969. Bp. 1971. 297—304.
- ⁴⁴ RMKT II. 275—314.
- ⁴⁵ Fitz József: A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. II. A reformáció korában. Bp. 1967. 181.
- ⁴⁶ KerMagv 1902. 269.
- ⁴⁷ RMNy I. 459.
- ⁴⁸ Dézsi L.: i.m. 11; Schiller I.: i.m. 11.
- ⁴⁹ Zoványi Jenő: Cikkei a „Theológiai Lexikon“ részére a magyarországi protestantizmus történetéhez. Bp. 1940. 59—60.
- ⁵⁰ Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története (1568—1900). 1935. I. 45.
- ⁵¹ UEK I. 254; Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891. 107.
- ⁵² Pirnát Antal: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1500-er Jahren. Bp. 1961. 61.
- ⁵³ Possevino, Antonio: Transylvania 1584. Ed. Andreas Veress. Kolozsvár, 1913. 135—145.
- ⁵⁴ Jakab Elek: Gerendi János és Francken Keresztély. KerMagv. 1893. 33. — Pirnát A.: ItK. — Pirnáth, Helikon 367.
- ⁵⁵ UEK I, 320.
- ⁵⁶ Zoványi J.: A két Bogáthi Fazekas Miklós. EPhK 1935. 84—85.
- ⁵⁷ Zoványi érvként hangoztatja, hogy a naplóban semmi jele sincs Bogátinak, vagy szerinte a „költő“ Bogátinak baranyai tartózkodásáról. Sok másról sincs, amit Zoványi ténynek vesz téves forrásai alapján. A naplóban egyébként minden évből 1588-ig legalább egy, többször két-három feljegyzés is van. Csak 1582 május és 1584 januárja között találunk ekkora úrt.
- ⁵⁸ UEK I, 320.
- ⁵⁹ Jakab E.: Bogáthi Fazekas Miklós XVI. századi magyar teológus és költő. KerMagv 1880. 8.
- ⁶⁰ UEK I, 260.
- ⁶¹ Apok. 1/5-höz. Kolozsvári kézirat 22b—23a.
- ⁶² Apok. 19/3-hoz. Kol. kézirat. 124a—b.
- ⁶³ UEK I. 320.
- ⁶⁴ Apok. 1/20. Kol. kézirat. 40b.

- ⁶⁵ Kol. kézirat 18a—19a.
- ⁶⁶ Pécsi disputa. Valaszuti Georginek Skarica Matheval petsen valo beszélgetések... (1588). Kézirat. Kolozsvár, 3. sz. Akadémiai (volt Unit. koll.) Könyvtár Mikrófilm: MTAK 136/1. — OSZK Quart Hung. 313. 401.
- ⁶⁷ *Kanyaró F.*: Unitáriusok stb. 138, 193. — *Szabó Gyula*: Szabad gondolkodó társadalmi rétegek a török alatti Pécsen és Baranyában. Janus Pannonius Múzeum Évk. Pécs 1964. 252—256.
- ⁶⁸ *Schiller I.*: i.m. 31—35.
- ⁶⁹ Uo. 27—28.
- ⁷⁰ Lásd: 1488. jan. 5-höz, 1541. okt. 5-höz írt megjegyzéseit. — *Psalterium redditum per Eobanum Hessum cum annotationibus*. Lipsiae 1567. Hesus jegyzeteiben csak nyomokban bukkannak fel rabbinikus elemek.
- ⁷¹ *Kohn S.*: i.m. 140—155.
- ⁷² *Vö. Scheiber S.*: Héber kodexmaradványok magyarországi kőtestáblákban. Bp. 1969. 151.
- ⁷³ Pécsen, illetve Baranyában az első zsidó adat 1474-ből származik, egy a városban megforduló kereskedővel kapcsolatban. *Evlia Cselebi* 1663-ban jegyzi fel, hogy zsidók vannak a városban. — *Vö. Schweitzer József*: A pécsi izraelita hitközség története. Bp. 1966. 16—17.
- ⁷⁴ *Stoll Béla*: A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája. 1565—1840. Bp. 1963. 33.
- ⁷⁵ Az énekeskönyvet Tolnai István az 1610-es évek közepén másolta; az 1604-es évszám az előtte fekvő kódex datálását örökíti meg. *Vö. RMKT/XVII. V. 8.*
- ⁷⁶ A zoltárfeliratokkal kapcsolatban lásd *Thirtle, J. W.*: The titles of the Psalms. Oxford 1904. *Vö. a később bemutatott Octaplával.*
- ⁷⁷ *Kohn S.*: i.m. 146.
- ⁷⁸ *Newman, Louis Israel*: Jewish influence on Christian reform movements. New York 1966. 556—559.
- ⁷⁹ Pécsi disputa (PD) stb. 55—56.
- ⁸⁰ Octaplus psalterii... Genua. 1516. — A szerző Augustinus Justinianus (1570—1636) előbb a párizsi egyetem héber professzora, majd Nelbio püspöke, Pico della Mirandola baráti köréhez tartozott. *Vö. Lexicon für Theologie und Kirche, I—X. Freiburg 1930—1938. IV. 509—510.*
- ⁸¹ *Kanyaró F.*: Bogáthi zoltárai stb. *KerMagv* 1902. 33—42, 148 skk.
- ⁸² *Pirnát A.*: Aristotelianusok és antitrinitáriusok. Helikon 1971. 368.
- ⁸³ *Kohn S.*: i.m. 144.
- ⁸⁴ Uo. 144.
- ⁸⁵ Uo. 145.
- ⁸⁶ Uo. 152; *vö. Zsolt 23,5.*
- ⁸⁷ *Kohn S.*: i.m. 145.
- ⁸⁸ Uo. 148; *Schiller I.*: i.m. 28.
- ⁸⁹ *Schiller I.*: i.m. 35.
- ⁹⁰ *Kohn S.*: i.m. 149.
- ⁹¹ *Kanyaró F.*: Bogáthi zoltárai stb. *KerMagv* 1902. 33—42, 148.
- ⁹² *Kohn S.*: i.m. 145.
- ⁹³ Uo. 145.
- ⁹⁴ *Jakab E.*: i.m. 172.
- ⁹⁵ *Kohn S.*: i.m. 145.
- ⁹⁶ *Pl. Arius Montanus* „Énekek éneke“ Targum-fordításának bevezetőjében, ahol híven követve az arameus szöveget, rövid bibliai irodalomtörténet keretében a következőket mondja: „Primum canticum dixit Adam in tempore quo dimissum fuit illi peccatum suum: et venit dies Sabbati, et protexit eum: apervit os suum, et dixit psalmum cantici diei Sabbati“. *Biblia Sacra Hebraica... Antwerpiae 1570. 639.*
- ⁹⁷ *KerMagv* 1880. 390.
- ⁹⁸ *Pirnát A.*: Aristotelianusok és antitrinitáriusok. Helikon 1971. 367.
- ⁹⁹ Egyetlen kézírata: Szenterzsébeti Bogáthi-kodex (Stoll 22. sz.) 160a—166a. — *Kiad. Jakab Elek*: Figyelő 1880. (IX.) 20—29. és *Komoróczy Géza*: Énekek éneke. Bp. 1970. 57—87.
- ¹⁰⁰ A „szent nyelv“ terminus Reuchlin óta egyértelműen a hébert jelenti. Reuchlin indoklásának eredete a középkor homályába vész: „Unde vulgo lingua Sancta Judaeorum dicimus, et sacras literas digito dei conscriptas, et nomina sacra non ab hominibus inventa, sed ab ipso deo instituta“. (De verbo mirifico. Tübingae 1514. e3 lev.)

- ¹⁰¹ RMKT/XVII. V, 39, 103, 175.
- ¹⁰² Kohn S.: i.m. 115.
- ¹⁰³ Schiller I.: i.m. 61; Zoványi J.: A két Bogáthi Fazekas Miklós. EPhK 1935. 82, 85—86.
- ¹⁰⁴ UEK I. 241a—b, 320.
- ¹⁰⁵ Az Apokalypsis-kommentár előszavát mindig ennek a kéziratnak, illetve a Varjas Béla által készített másolatnak alapján idézzük. Minthogy a Függelékben betűhíven közöljük az Apokalypsis-előszó teljes szövegét, a kiragadott idézeteket modernizált helyesírással adjuk.
- ¹⁰⁶ OSZK Duod. Hung. 9.
- ¹⁰⁷ Székely Oklevéltár 1219—1776. Közzéteszi *Barabás Samu*. Bp. 1936. 329. — *Jakab Elek—Szadeczki Lajos*: Udvarhely vármegye története. Bp. 1901. 287, 325.
- ¹⁰⁸ Schiller I.: i.m. 12.
- ¹⁰⁹ Egyetlen kézírata: Szenterszébeti Bogáthi-kódex (Stoll 22. sz.) 3a—35a. — Egy példánya az 1638. május 23-án elkobzott szombatos könyvek között is szerepelt. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. X. 165—166.
- ¹¹⁰ RMKT/XVII. V. 507.
- ¹¹¹ RMNy I. 661.
- ¹¹² Dézsi idézett Bogáti-monográfiájában még eredeti munkának tartja, később kimutatta, hogy ez is görögből készült fordítás. *Dézsi Lajos*: Lukianos és Bogáti Fazekas Miklós. Egyetemes Philológiai Közöny (EPhK) 1914. 745—748; lásd még: MIT I. 526.
- ¹¹³ Hosea 1, 6; uo. 2, 2, A Vulgata beosztása szerint Osee 1, 6; 2, 1. Károlyi Cáspar fordításában 1, 6; 1, 12.
- ¹¹⁴ RMNy I. 662.
- ¹¹⁵ Dézsi I.: i.m. 20, 21.
- ¹¹⁶ KerMagv 1893. 34.
- ¹¹⁷ RMNy I. 661; Schiller I.: i.m. 6, 7, 15.
- ¹¹⁸ MIT. 534.
- ¹¹⁹ Erdélyi Történelmi Adatok. I, 29.
- ¹²⁰ *Borbély I.*: A mai unitárius hitelvek kialakulásának története. Kolozsvár 1925. 79.
- ¹²¹ *Pokoly József*: Az unitarizmus Magyarországon. Protestáns Szemle 1898. 446.
- ¹²² Kohn S.: i.m. 144.
- ¹²³ Kol. kézirat 130b, 140b—140a.
- ¹²⁴ Kol. kézirat 145a.
- ¹²⁵ Kol. kézirat 132b.
- ¹²⁶ Óvári Benedek terjengős vitairatában, amely nem feltétlenül szombatos, világosan kimondja, hogy Jézus földi királyságát jövendőlték a próféták, „mert itt ígért az Isten országot az Christusnak es ide iő ez földre keözinkbe, mint az iras tartia.“ (RMKT/XVII. V. 506.) — Ez Dávid Ferenc chiliasmusának továbbélése, amely Eössi Andrásnál lett a szombatosság egyik alapelve. Bogáti viszont pont az ellenkezőjét állítja.
- ¹²⁷ *Pokoly József*: Az unitarizmus Magyarországon. Protestáns Szemle 1898. 444.
- ¹²⁸ Kohn S.: i.m. 143.
- ¹²⁹ Schiller I.: i.m. 58—59.
- ¹³⁰ Zoványi J.: A két Bogáthi Fazekas Miklós. EPhK 1935. 86.
- ¹³¹ A továbbiakban az OSZK Doud. Hung. 9. jelzetű példányt idézzük, mert a volt Kolozsvári Unit. Koll. Könyvtárának példányáról Varjas Béla csak az ajánlást és az előszót másolta le.
- ¹³² *Pirnát A.*: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren. Bp. 1961. 140—141.
- ¹³³ Thoroczkai-k. 244—245. — Ezt az adatot is Pirnát Antal szívességének köszönöm. — Vö. *Pirnát* 140—141.
- ¹³⁴ Kol. Pédány. 17a.
- ¹³⁵ Uo. 39b.
- ¹³⁶ Uo. 23a.
- ¹³⁷ Uo. 24b.
- ¹³⁸ Uo. 27a.
- ¹³⁹ Uo. 58a.

- 140 Uo. 114b.
141 Uo. 96b.
142 Uo. 154a.
143 ItK 1974. 572—574.
144 RMKT/XVII. V. 175.
145 Uo. 206—218.
146 Kol. példány. 7a, 15a.
147 RMKT/XVII. V, 185.
148 Uo. 185.
149 Uo. 204.
150 Kohn S.: i.m. 115.
151 KerMagv 1881. 322—323
152 Schiller I.: i.m. 6—7.
153 RMNy I. 662.
154 Uo. 661.
155 Uo. 683.
156 UEK I. 271.
157 Pirnát A.: ItK 1970. 683.
158 RMKT/XVII. V. 517.
159 Jakab E.: Kolozsvár története II. 336.
160 RMNy I, 835; Dézsi L.: i.m. 37—50.
161 Schiller I.: i.m. 17.
162 Zoványi J.: i.m. 82.

BINDER PÁL

ADATOK PÉCSI JÁNOS ÉNEKSZERZŐ ÉLETÉHEZ (Kb. 1550—1581)

Szinnyei József alapvető művében Pécsi János egyetlen munkája, „Az Hazaoc életiről való szép ének” (1580) van megemlítve. Azonkívül, hogy „Ioannes Quinqueecclesiensis in schola Claudio-politane”-nak, azaz Pécsi Jánosnak Heltai Gáspár „Historiá”-jában egy latin nyelvű epigrammája jelent meg, Szinnyei semmi mást nem közöl Pécsi életéről¹. A házaseének (epithalamium) műfajához tartozik Pécsi Jánosnak Kolozsvárt 1580-ban megjelent „Oeconomica Coniugalis” — Házassági rendtartás — című verse. A latin nyelvű versfőszöveg szerint egy bizonyos Budai Tamás esküvőjére készült. „Szerzőjéről semmit sem tudunk” — írja Horváth János², ezt mondják róla a RMNY³ (Ne. 464) szerkesztői is.

Kolozsvár helytörténetét és különösen egyháztörténelmét kutatva, bár nagyon summásan, de azért mégis kialakul Pécsi János unitárius prédikátor életrajza.

A wittenbergi egyetem anyakönyvében 1539/40-ben „Caspar Petzsche Clausen-burgensis”, vagyis Kolozsvári Pécsi Gáspár is előfordul⁴. Az 1560-as években adatunk van Pécsi István kolozsvári ötvösmesterről⁵. István apja szintén csak feltételesen azonosítható Pécsi Lászlóval, egy 1524-ben említett kolozsvári háztulajdonossal⁶, aki 1535-ben a kolozsvári „magyar nemzet” első polgára (tanácsosa)⁷. A kolozsvári két nemzetiségű polgárok (magyarok és szászok) 1568-as évi viszályában a magyarok részéről szerepel egy Pécsi Mátyás nevű polgár is⁸, őt 1561-ben egy házvételi perrel kapcsolatban említik⁹.

E népes kolozsvári Pécsi család egyik sarja Pécsi János. 1563-ban, amikor a Szikszai Fabritius Balázs vezette iskola tanulója volt, a Heltai által kiadott Bonfini Hunyadi Mátyás történetéhez Ioannes Quinqueecclesiensis néven Mátyás királyt dicsőítő verset írt. Iskolatársai között találjuk a későbbi unitárius mozgalom színe-javát: Hunyadi Demetert, Gyulai Pált, Paksi Mihályt, Kratzer Lukácsot stb.¹⁰ Ez a Pécsi még János Zsigmond életében a páduai egyetem hallgatója lesz. 1571 májusában a hazatérő Hunyadi Demeter Pécsi két levelét hozza magával, egyiket Pribék Farkasnak Gyulafehérvárra¹¹, másikat Dávid Ferencnek Kolozsvárra. Az unitárius fejedelem halálán szomorkodó Pécsi Dávid Ferencet a magyar nemzetiségű lelkészek püspökének címezi¹². Pécsi János nemsokára hazatér, és kolozsvári magyar nyelvű prédikátor lesz; 1579. május 29-én „Pecij Janos” 1 forintot kap a kolozsvári tanácstól¹³.

Lakodalmi köszöntő verse¹⁴ 1580-ban jelent meg Heltai Gáspárné kolozsvári nyomdájában. A szerző saját és a vers címzettjének nevét a versfőbbe rejtette. „Epithalamium pro felici successu matrimonii Thomae Budai... a Ioanne Pechi.” Nevezett Budai Tamás ötvös, 1580-ban magyar részről Kolozsvár főbírója volt¹⁵, aki ekkor még fiatal lehetett, hiszen sokáig a városi tanács vezető tagja, így 1591-ben királybíró¹⁶, 1592-ben pedig főbíró.

Dávid Ferenc üldöztetése, az unitárius felekezet hanyatlása Pécsit a borospohár mellé kergette. A jezsuita Antonio Possevino érezhető elégtétellel és felekezeti elfogultsággal 1583-ban a következőképpen jellemezte az unitáriusok akkori vezetőit: „Ebben az időben Blandrata és [Dávid] Ferenc kiválasztották az erdélyi iskolák legtanultabb ifjait, és mérgükkel beoltva, meggyőződve, hogy másoknál jobban befogadták az új tanokat, közülük hármat Olaszországba küldtek egyetemre, hogy hazatérésük után, felfegyverezve az irodalom fegyverével, tovább terjesszék ezt a tüzet. A kolozsvári iskolából *Hunyadi Demetert* [Demetrio di